

René Girard

w polskiej
przestrzeni
naukowej

REDAKCJA NAUKOWA
ADAM ROMEJKO

René Girard

w polskiej
przestrzeni
naukowej

René Girard

w polskiej
przestrzeni
naukowej

Redakcja naukowa
Adam Romejko

Wydawnictwo «scriptum»
Kraków 2026

© Adam Romejko, 2026

Recenzenci naukowci:
prof. dr hab. Jacek Knopek
dr hab. Beata Słobodzian

Korekta:
Izabela Rutkowska

Opracowanie graficzne, dtp:
Tomasz Sekunda

Fotografia na okładce: René Girard, Stanford, Kalifornia, 13 czerwca 2006 r.,
fot. Ewa Domańska, udostępniono dzięki uprzejmości Autorki.

Publikacja jest udostępniana bezpłatnie w formie elektronicznej. Dozwolone jest jej kopiowanie i nieodpłatne rozpowszechnianie w całości lub we fragmentach, pod warunkiem podania autora/redaktora, tytułu publikacji oraz źródła.

Wydanie I

ISBN 978-83-68769-40-1

Wydawnictwo „scriptum”
tel. 604 532 898
scriptum@wydawnictwoscriptum.pl

www.wydawnictwoscriptum.pl

Spis treści

Wstęp	7
Ks. Józef Niewiadomski René Girard: architekt mojego duchowego domu	13
Leszek Augustyn Skrzyżowanie: René Girard i Gianni Vattimo	23
Ks. Artur Grzywaczewski Czy jest możliwy wolny akt wiary w świecie dotkniętym mimetyczną rywalizacją?	47
Ks. Bartłomiej Waclawek Teoria mimetyczna René Girarda wobec obrazu społeczności muzułmańskiej we Francji w wybranych dziełach literackich	65
Ks. Adam Romejko Myśl René Girarda w Europie Środkowo-Wschodniej. Recepcja i stan badań	79
Ks. Adam Romejko Bibliografia dzieł René Girarda oraz opracowań dotyczących jego myśli w państwach Europy Środkowo-Wschodniej	107

Wstęp

W sierpniu 2024 roku otrzymałem zaproszenie do opracowania rozdziału w anglojęzycznym kompendium dotyczącym teorii mimetycznej, wydawanym przez Bloomsbury Academic¹. Przygotowując tekst pt. *René Girard's Impact and Reception in Central and Eastern Europe*, który został poświęcony recepcji teorii mimetycznej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW), nawiązałem kontakt z naukowcami regionu zajmującymi się twórczością Girarda, co zaowocowało pomysłem, aby spróbować stworzyć rodzaj girardowskiej platformy intelektualnej, która stanowiłaby sposobność do wymiany poglądów uczonych pochodzących z regionów mających podobne doświadczenia historyczne i zmagających się współcześnie z analogicznymi problemami.

Okazją do spotkania i dyskusji była konferencja naukowa na temat René Girarda i jego myśli w polskiej przestrzeni naukowej, zorganizowana w ramach Instytutu Politologii Uniwersytetu Gdańskiego, która odbyła się 28 listopada 2025 roku. Referaty wygłosili (według kolejności wystąpień): ks. prof. Józef Niewiadomski (Uniwersytet Leopolda

¹ *The Bloomsbury Handbook of Mimetic Theory*, red. S. Cowdell, J. Hodge, C. Fleming, London 2027.

i Franciszka w Innsbrucku) – *René Girard: architekt mojego duchowego domu*; prof. Cezary Zalewski (Uniwersytet Jagielloński) – *René Girard a interpretacja literatury. Przypadek polski*; ks. prof. Adam Romejko (Uniwersytet Gdański) – *Recepcja myśli René Girarda w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*; prof. Leszek Augustyn (Uniwersytet Jagielloński) – *Skrzyżowanie: René Girard i Gianni Vattimo*; mgr Tomasz Wojciechowski (Szkoła Doktorska Politechniki Koszalińskiej) – *René Girard i pożądanie mimetyczne*; dr Magdalena Złocka-Dąbrowska (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) – *Od ofiary do znaczenia: antropologia generatywna wobec inspiracji girardiańskich*; dr Łukasz Święcicki (Uniwersytet w Siedlcach) – *Antropologia, polityczność i apokaliptyka. Carl Schmitt w perspektywie teorii René Girarda*; ks. mgr Bartłomiej Waclawek (Powiatowy Zespół Szkół nr 2 im. Hipolita Roszczyńskiego w Rumi) – *Teoria mimetyczna a społeczność muzułmańska we Francji – wybrane teksty literackie*; ks. mgr Artur Grzywaczewski (Uniwersytet Leopolda i Franciszka w Innsbrucku) – *Czy jest możliwy wolny akt wiary w świecie dotkniętym mimetyczną rywalizacją? Teologia wiary Raymunda Schwagera a antropologia René Girarda*.

Pięć spośród dziewięciu referatów wygłoszonych podczas konferencji zostało opublikowanych w niniejszym tomie. Ponadto zamieszczono bibliografię obejmującą publikacje autorstwa Girarda wydane w państwach EŚW oraz opracowania poświęcone jego myśli.

Ks. Józef Niewiadomski przedstawia osobistą drogę odkrywania i przyswajania teorii mimetycznej Girarda, ukazując decydującą rolę Raymunda Schwagera w kształtowaniu własnej refleksji teologicznej i naukowej. Na tle doświadczeń biograficznych opisuje proces konwersji epistemologicznej, prowadzący do zmiany sposobu interpretowania przemocy, konfliktów i mechanizmów ofiarniczych, a także wskazuje na znaczenie teorii mimetycznej dla hermeneutyki współczesności, badań teologicznych oraz praktyki dydaktycznej i duszpasterskiej. W świadec-

twie tym Girard jawi się jako jeden z głównych inspiratorów duchowego i intelektualnego rozwoju autora.

Leszek Augustyn analizuje dialog między Girardem i Giannim Vattimem, ukazując punkty zbieżne oraz różnice między teorią mimetyczną a hermeneutyką filozoficzną w interpretacji chrześcijaństwa i współczesnej kultury. Wykorzystując ich wspólne rozmowy oraz koncepcje filozoficzne, autor omawia zagadnienia sekularyzacji, przemocy, mechanizmu ofiarniczego, kenosis i apokalipsy, wskazując, że obaj myśliciele zgodnie postrzegają chrześcijaństwo jako źródło przezwyciężenia przemocy, choć odmiennie rozumieją znaczenie prawdy, wiary i przyszłości kultury.

Ks. Artur Grzywaczewski analizuje możliwość wolnego aktu wiary w świecie zdominowanym przez mechanizmy mimetycznej rywalizacji, zestawiając antropologię Girarda z teologią wiary Schwagera. Odnosząc się do jednostkowego i kolektywnego funkcjonowania człowieka oraz do pragnienia mimetycznego, omawia ograniczenia ludzkiej wolności wynikające z mechanizmów społecznych i przemocy, wskazując, że teologia Schwagera uzupełnia antropologię Girarda przez ukazanie wiary jako źródła autentycznej wolności. Wolny akt wiary dokonuje się poprzez naśladowanie Chrystusa, rozumiane jako „najgłębsze pośrednictwo”, które pozwala człowiekowi przezwyciężyć logikę mimetyczną i otwiera drogę do przemiany osoby oraz wspólnoty.

Ks. Bartłomiej Waclawek analizuje obraz społeczności muzułmańskiej we współczesnej Francji w wybranych utworach literackich, interpretując je w świetle teorii mimetycznej. Zestawiając perspektywę autorów wywodzących się z większości społeczeństwa francuskiego z doświadczeniami pisarzy o pochodzeniu imigranckim, ukazuje odmienne sposoby przedstawiania islamu, migracji, integracji i napięć społecznych. Autor omawia mechanizmy kształtowania tożsamości, wykluczenia, rywalizacji mimetycznej i kozła ofiarnego, akcentując, że teoria

Girarda stanowi użyteczne narzędzie interpretacji współczesnej literatury francuskiej, pozwalające lepiej zrozumieć złożoność relacji między społecznością muzułmańską a społeczeństwem większościowym.

W kolejnym artykule omówiono recepcję myśli Girarda i teorii mimetycznej w państwach EŚW, wskazując zakres tłumaczeń dzieł francuskiego antropologa, dorobek badaczy i sposoby wykorzystania jego koncepcji w różnych dyscyplinach naukowych. Na podstawie analizy bibliograficznej oraz odpowiedzi ponad sześćdziesięciu uczonych przedstawiono poziom zainteresowania teorią mimetyczną w poszczególnych państwach regionu, zwracając uwagę na rolę Polski jako najważniejszego ośrodka badań nad Girardem oraz znaczenie ks. Niewiadomskiego w kształtowaniu kolejnych pokoleń badaczy. Artykuł ukazuje zarówno naukowy, jak i osobisty wymiar recepcji myśli Girarda, podkreślając jej inspirujący charakter, interdyscyplinarność i potrzebę pogłębienia współpracy badawczej w EŚW.

Tom zamyka bibliografia dzieł Girarda oraz publikacji poświęconych jego myśli w państwach EŚW, dokumentując skalę i zróżnicowanie recepcji teorii mimetycznej w tym regionie. Na podstawie kwerendy bibliotecznej, baz bibliograficznych, zasobów cyfrowych oraz kontaktów z badaczami zestawiono 432 pozycje bibliograficznych, obejmujących 41 przekładów książek Girarda, 26 innych jego tekstów (m.in. fragmentów książek i wywiadów) oraz 365 opracowań jego myśli, z których 235 opublikowano w Polsce, co czyni ją najważniejszym ośrodkiem badań nad teorią mimetyczną w EŚW. Bibliografia stanowi kompleksowe narzędzie badawcze, ułatwiające śledzenie rozwoju recepcji myśli Girarda w regionie oraz stanowiące punkt wyjścia do dalszych badań nad jej intelektualnym oddziaływaniem.

Dziękuję prof. Michałowi Łuczewskiemu z Uniwersytetu Warszawskiego, który polecił mnie profesorom Joelowi Hodge'owi i Scottowi Cowdellowi, dzięki czemu zapoczątkowany został proces, którego owocem było nie tylko opracowanie złożone do *The Bloomsbury Handbook*

of Mimetic Theory, ale także kolejne inicjatywy, takie jak zorganizowanie konferencji i wydanie niniejszego tomu. Mam nadzieję, że współpraca będzie kontynuowana, m.in. w ramach kolejnej konferencji girardowskiej na temat *Czas kryzysu i przełomu. O mimetycznym spojrzeniu na współczesną Europę i świat*, która odbędzie się w listopadzie 2026 roku.

W sposób szczególny dziękuję prof. Ewie Domańskiej za udostępnienie zdjęcia René Girarda, które zrobiła 13 czerwca 2006 roku w czasie pobytu w Stanfordzie w Kalifornii. Planowane jest wykorzystanie tej fotografii jako centralnego motywu okładek kolejnych wydawnictw pokonferencyjnych.

ks. Adam Romejko

Ks. Józef Niewiadomski*
ORCID: 0000-0001-6058-3461
Uniwersytet w Innsbrucku

René Girard: architekt mojego duchowego domu

„Przyjęcie teorii mimetycznej wymaga nawrócenia” – takim to mocnym stwierdzeniem podsumował innsbrucki dogmatyk, jezuita o. Raymond Schwager trudności epistemologiczne dotyczące recepcji teorii René Girarda. Schwager był kongenialnym interpretatorem i w pewnym sensie też współtwórcą teorii mimetycznej. Taką samą myśl sformułował Bogumił Strączek, pisząc: „Girard istotnie należy do tych myślicieli, których teksty w każdym czytelniku prędzej czy później wywołać muszą jakiś wstrząs”¹ prowadzący do konwersji epistemologicznej, często też etycznej albo do całkowitego odrzucenia tego typu myślenia.

Ks. Adam Romejko (który w Innsbrucku pod moim kierownictwem pisał swój teologiczny doktorat o Girardzie), prosząc mnie o tę

* Ks. Józef Niewiadomski, prof. dr; emerytowany profesor w Instytucie Teologii Systematycznej, Wydział Teologii Katolickiej, Uniwersytet w Innsbrucku; e-mail: jozef.niewiadomski@uibk.ac.at.

¹ B. Strączek, *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019, s. 29.

wstępną prezentację, prosił też o naświetlenie mojego aspektu biograficznego. Należę przecież do tych, którzy bardzo wcześnie poznali teorię i osobę Girarda. Poznanie, a także przyjęcie tej teorii nie obeszło się też bez dużych trudności epistemologicznych oraz konwersji. Dlatego pozwolę sobie na osobiste dygresje.

Wysłany jeszcze jako kleryk w 1972 roku na studia do Innsbrucka, większość życia spędziłem za granicą. I przeżyłem tam konflikty podobne do konfliktów wielu młodych ludzi wyjeżdżających wtedy na Zachód, konflikty związane z tzw. zachłysnięciem się Zachodem. I nie tylko to. Kultura roku 1968, która dominowała w latach 70. na Wydziale Teologii Katolickiej w Innsbrucku, była kulturą krytyczną w stosunku do wszelkich tradycyjnych instytucji. Moja katolicka tożsamość, a także dotychczasowa filozoficzna i teologiczna postawa, zdobyta na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, zostały postawione pod potężnym znakiem zapytania. Duch atmosfery towarzyszącej moim studiom magisterskim w Innsbrucku ujawniał się przede wszystkim w demonatażu dawnych struktur i zrytualizowanych form współżycia, postrzeganych jako przeszkoda dla autentyczności i spontaniczności, czyli dla tak pojmowanej wolności. Wydział Teologiczny w Innsbrucku przeżywał w połowie lat 70. ogromny kryzys – odeszło kilku profesorów, w tym też profesor prowadzący moją pracę magisterską. Konflikty z miejscowym ordynariuszem diecezji ukształtowały moją świadomość kościelno-teologiczną hasłem: „Hierarchia przeciwko ludowi Bożemu”. Teologiczna świadomość posiadania uzasadnionego wroga w instytucji hierarchii stała się jednym z fundamentów mojego „duchowego domu”. Wtedy to po raz pierwszy usłyszałem o René Girardzie. W 1977 roku, a więc rok przed ukazaniem się *Des choses cachées... (Rzeczy ukryte...)*², Raymund Schwager otrzymał katedrę dogmatyki na Uniwersytecie w Innsbrucku, a ja – właściwie przez przypadek – zostałem jego pierwszym asystentem. Schwager odkrył Girarda już w 1974 roku, zafascynował się nim od pierwszej chwili, bo jak dzisiaj wiemy, istniała już wtedy dość duża

² R. Girard, J.-M. Oughourlian, G. Lefort, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris 1978 (wyd. pol. we fragmentach, w różnych publikacjach).

analogia w ich myśleniu. Przekonanie nowego profesora o potężnej sile wyjaśniającej teorii mimetycznej i entuzjazm dla Girarda nie spotkały się z wielkim uznaniem starej kadry Wydziału, w tym czasie dość ze sobą skłóconej. Nie tylko dlatego wydawał mi się jego podziw bardzo podejrzany. Przyczyna leżała głębiej: Girard stawiał pod znakiem zapytania mniej więcej wszystko to, co ja uważałem za niepodważalne: spontaniczność, autentyczność, autonomię.

Moim pierwszym zadaniem dla przełożonego była weryfikacja cytatów biblijnych w rękopisie jego książki pt. *Brauchen wir einen Sündenbock? Gewalt und Erlösung in den biblischen Schriften* (Czy potrzebujemy kozła ofiarnego? Przemoc i odkupienie w Piśmie Świętym)³. Z wielką nieufnością zabrałem się do tego zadania. Zainspirowany tezami Girarda z *Przemocy i sacrum*⁴, Schwager przedstawiał tam – i to w czasie, gdy Girard paralelnie pracował nad *Rzeczami ukrytymi...* – zupełnie inną teologię biblijną niż ta, której uczyłem się w czasie studiów magisterskich. Z naiwnością nowicjusza czułem się zmuszony pouczać Schwagera o fałszywych wnioskach, aby skłonić go do odrzucenia swoich tez. Tolerował krytykę, ale nie zmienił swojego stanowiska. Kursy, które razem z nim prowadziłem, „zmusiły” mnie również do zajęcia się tematem „przemocy i sacrum”. Jeśli w tym „półdestrukcyjnym” okresie dostrzegałem jakąkolwiek wartość w teorii mimetycznej, to wyłącznie w tym, że stanowiła ona potencjalne narzędzie krytyki Kościoła hierarchicznego. Jeszcze ważniejsza była jednak pokusa, by za wszelką cenę interpretować Girarda oryginalnie, a więc inaczej niż Schwager. Z niezwykłą gorliwością dążyłem do odróżnienia się od Schwagera. Instynktownie czułem przecież, że mam szansę współpracować przy tworzeniu nowatorskiego modelu myślenia. Nie chciałem jednak całkowicie poświęcić się tej perspektywie. Zachowywałem programowy dystans i marzyłem o tym, że pewnego dnia sam będę mógł zrobić coś zupeł-

³ R. Schwager, *Brauchen wir einen Sündenbock? Gewalt und Erlösung in den biblischen Schriften*, München 1978.

⁴ R. Girard, *La violence et le sacré*, Paris 1972 (wyd. pol. R. Girard, *Sacrum i przemoc*, Poznań 1993–1994).

nie innego. Z pewnością coś bardziej liberalnego! Pozycję krytycznego obserwatora zachowałem nawet w lutym 1983 roku, gdy Schwager zabrał mnie na spotkanie z Girardem w jego prywatnym mieszkaniu w Paryżu.

Rola czysto krytycznego obserwatora nowego profesora, którą świadomie przyjąłem na początku mojej pracy jako asystent, zasłaniała mi kreatywność i nowatorskość jego podejścia. Nie mogłem i nie chciałem podjąć wyzwania zmierzenia się z najtrudniejszym problemem tzw. krytycznego myślenia, jakim jest samozaufanie, a nawet zadufanie w sobie oraz to, co można by nazwać samouwielbieniem (co jest, moim zdaniem, jedną z przyczyn niepopularności teorii mimetycznej w kulturze akademickiej, jakże krytycznej w stosunku do teorii krytycznych).

Podczas konferencji w Stuttgarcie w 1986 roku, na której Raymund Schwager wygłosił referat na temat hermeneutyki biblijnej z perspektywy teorii mimetycznej René Girarda, jako pierwszy postawiłem kilka, moim zdaniem, druzgocących uwag krytycznych – i to tonem, który nie należał do uzusów kultury akademickiej. Podczas przerwy na kawę Schwager rozmawiał ze swoim współbratem zakonnym, biblistą Norbertem Lohfinkiem. Stałem za nimi, nie widzieli mnie. Usłyszałem, jak Lohfink powiedział: „Gdyby mój asystent tak nieprzyzwoicie krytykował mnie publicznie, to już dawno bym się go pozbył”. Usłyszałem, jak Schwager odpowiedział: „Ach, u niego to jestem przyzwyczajony do jeszcze gorszych rzeczy”. Poczułem się, jakby mi sufit spadł na głowę. Zastanawiałem się bowiem po raz pierwszy, jaką duchowością i jakim podejściem poznawczym musi charakteryzować się ten człowiek, że mnie nie tylko toleruje, ale moją jakże to krytyczną postawę akceptuje. Dopiero po tym doświadczeniu zacząłem poważnie zajmować się jego myślą i myślą René Girarda. Wziąłem dopiero wtedy na serio to, co Schwager napisał w liście do Girarda w 1976 roku, a co on mi wcześniej opowiedział: „W modlitwie dziękuję Bogu, że obdarzył cię tą mądrością. Modlitwa ta jest dla mnie jednocześnie «środkiem», który pozwala mi nie popaść w śmieszny rywalizację, ponieważ biorę cię za wzór jako mi-

strza myślenia”⁵. Dużo zastanawiałem się nad tym, dlaczego ostatni wers wiersza *Au lecteur* (Do czytelnika) Charlesa Baudelaire’a, otwierającego tom *Les Fleurs du mal* (Kwiaty zła) – „*Hypocrite lecteur, mon semblable, mon frère!*” („Obludny czytelniku – mój bliźni – mój bracie!”)⁶ – odgrywa tak istotną rolę w myśli Girarda. Stopniowo zrozumiałem również głębię sentencji René Girarda: „Bycie chrześcijaninem oznacza uznanie, że nie tylko inni mają swoich kozłów ofiarnych, podczas gdy ja mam tylko uzasadnionych przeciwników i wrogów”. Jeszcze raz: dlaczego ta osobista dygresja? Spokojne spojrzenie w otchłań tego, jakże to rozprzestrzenionego samozadowolenia krytycznego myślenia, jakże często ukierunkowanego tylko na „uzasadnionego wroga”, umożliwiło mi to, co Bogumił Strączek określił pojęciem konwersji epistemologicznej i etycznej spowodowanej przez myśl Girarda.

Kiedy dziś spoglądam wstecz, na początek lat 90., z wdzięcznością dostrzegam tę wielką wartość dla mojej własnej pracy naukowej, jakiej doznałem przez spotkanie ze Schwagerem i Girardem. Widzę też pewną ironię w tym, że to właśnie ja, który przez lata zaciekle walczyłem ze „zniewoleniem” przez tę szkołę myślenia, od 1992 do 2018 roku, co semestr prowadziłem nadobowiązkowe zajęcia (*Girard-Lesekreis*), podczas których czytałem wraz ze studentami jedną z książek Girarda, dyskutując o „Bogu i świecie”, a więc mniej więcej o wszystkim. W jednym tylko celu – wprowadzenia ich w ten model myślenia (ks. Adam Romejko uczęszczał przed laty na tę lekturę). Ponad 30 doktorantów (w tym ośmiu z Polski) pisało swoje rozprawy w kontekście teorii mimetycznej.

Dołączyłem w tym czasie do powstającego Colloquium on Violence & Religion; przez sześć lat należałem do Advisory Board, przez siedem lat pełniłem funkcję Co-Editor „The Bulletin of the Colloquium on Violence & Religion”, do dziś jestem członkiem Editorial Board

⁵ Raymund Schwager, list do René Girarda z 13 czerwca 1976 roku, w: *René Girard and Raymund Schwager: Correspondence 1974–1991*, red. S. Cowdell et al., London–New York 2016, s. 33.

⁶ C. Baudelaire, *Les Fleurs du mal*, Paris 1857, s. 7 (wyd. pol. C. Baudelaire, *Kwiaty zła*, tłum. B. Wydzga, Kraków 2009, s. 10).

„Contagion. Journal of Violence, Mimesis and Culture”, a także założyłem i wydaję „Beiträge zur mimetischen Theorie”⁷.

Jaki jest główny filar mojego duchowego domu, który zawdzięczam Girardowi i Schwagerowi? Jest to przede wszystkim pogłębiona hermeneutyka współczesności. Żyjemy w epoce ukształtowanej przez myśl liberalną, odrzucającą procesy ofiarnicze w imię wyzwolenia prawdziwego człowieczeństwa, stawiającą często tradycyjną religię (zwłaszcza chrześcijaństwo) pod pręgierzem, oskarżającą je o deprawowanie człowieczeństwa przez tę właśnie mentalność ofiarniczą. Przeżywamy dziś rewolucję ofiar wyzwalających się z ich własnych ról, znajdujących rzekomo prawdziwe człowieczeństwo w cyklu galopujących dziś procesów emancypacji, zmieniających struktury społeczne i świat polityczny. Z drugiej strony wzrasta jednak, paradoksalnie, coraz bardziej fascynacja rolą i statusem ofiary. Status ofiary staje się coraz lepszym źródłem środków finansowych i kapitału uznania społecznego. Dzieje się to do tego stopnia, że maska (czy też rola) ofiary zdaje się być już identyczną z tożsamością współczesnego człowieka, tożsamością zdeterminowaną nie tylko przez ofiarnicze megaprocesy, ukazujące człowieka jako ofiarę procesów gospodarczych, konfliktów i wojen, czy też katastrof humanitarnych, lecz również przez codzienną kulturę sądową („chcesz coś osiągnąć – przedstaw się jako niewinna ofiara”), przez kulturę psychologiczną i psychiatryczną, przez współczesną myśl polityczną, ukazującą terrorystów jako ofiary Zachodu, ofiary liberalizmu, czy też ofiary własnej historii⁸.

Teoria mimetyczna (a także innsbruckie dramatyczne podejście do teologii) idą krok dalej, identyfikując radykalne wyzwanie współczesności na innym miejscu. Jak żadna inna kultura znanych nam dziejów globalna współczesność rozpętała pożądanie mimetyczne na skalę planetarną, nie rozwijając równocześnie w równie intensywny sposób in-

⁷ Por. strony internetowe: <https://violenceandreligion.com>; <https://violenceandreligion.com/publications/bulletins/>; <https://ojs.msupress.org>; <https://lit-verlag.de/produkt-kategorie/reihen/mimet/> [dostęp: 25.08.2026].

⁸ Por. R. Girard, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002, s. 192–193.

stytucji kanalizujących rywalizację, agresję i przemoc. Stopniowy zanik granic w kontekście procesów komunikacji zaostriżył naśladownictwo (pożądanie tego samego statusu, tych samych dóbr, tych samych pozycji). Konflikt między światem Zachodu a światem zdominowanym przez islam jest przecież konfliktem mimetycznego pożądania, podobnie jak i konflikt między Izraelem a Palestyńczykami jest konfliktem mimetycznym o status ofiary. Zaostrenie naśladownictwa potęguje agresję nieokreśloną. Egalitarny świat stał się reaktorem pożądania mimetycznego, reaktorem zazdrości i rywalizacji. Popyt na kozłów ofiarnych pacyfikujących sytuację globalnej współczesności jest więc ogromny. Sytuacja ta stawia radykalne wyzwanie dla zglobalizowanego chrześcijaństwa, a więc także dla badań teologicznych.

Jeszcze jedna dygresja w kontekście czysto kościelnym: Girard wywarł wpływ nie tylko na moją teologię i pracę akademicką, ale także na sposób, w jaki głoszę kazania. To, czego nauczyłem się na uniwersytecie i co praktykowałem podczas pierwszych kilku lat bycia księdzem, to głoszenie kazań „z uniesionym moralizującym palcem wskazującym na winnych”. Teoria mimetyczna i dramatyczne podejście do teologii odwiodły mnie od moralizatorskiego głoszenia kazań i skierowały ku próbom „dramatyzowania” sytuacji życiowych, które miały znaczenie zbawcze. Skupiając uwagę na podstawowych projekcjach mimetycznych, na lojalnościach społecznych w życiu codziennym i na pojednaniu, które świętujemy w kontekście liturgii, wszystko to niesie ze sobą niemal nieograniczoną pulę pomysłów na skomponowanie tekstu kazania.

Zakończę uwagami ze wstępu do doktoratu mojego ostatniego doktoranta Dieudonné’a Mbiribindi z Konga.

Miałem 13 lat i właśnie zacząłem szkołę średnią, gdy w październiku 1996 roku rozpoczęła się wojna. Pewnego popołudnia usłyszeliśmy wieść o inwazji na niektóre obszary Zairu (obecnie Demokratyczna Republika Konga) przez armię rebeliantów, która przybyła z Rwandy i była dowodzona przez byłego kongijskiego rebelianta (Laurenta-Désiré Kabilę). Poinformowano nas, że

ludność miasta Bukavu, gdzie mieszkałem, jest w niebezpieczeństwie i że musimy uciekać. Uciekałem boso, mając na sobie tylko spodenki. Zaczęła się strzelanina w całym mieście. Po drodze znajdowaliśmy trupy i rannych. Każdy był zdany na siebie. Przez dwa lub trzy dni nie mogliśmy się spotkać jako rodzina. Przez dwa i pół miesiąca żyliśmy w niepewności, strachu i poczuciu zagrożenia. To doświadczenie było prawdziwą szkołą ubóstwa dla mnie i mojej rodziny, ponieważ żyliśmy na minimalnym poziomie, dopóki mój ojciec nie wrócił do pracy. Było to również doświadczenie, które pozwoliło mi zrozumieć, w jaki sposób interesy polityczne i gospodarcze mogą doprowadzić ludzi do zamienienia się w wilki dla innych ludzi i stosowania takiej przemocy wobec innych. Od tego czasu w tej części Afryki nigdy nie było pokoju, ponieważ ciągle wybuchają rebelie i wojny, które pochłaniały niezliczone ofiary.

Kiedy w 2016 roku, już jako jezuita, znalazłem się w Innsbrucku, robiąc doktorat z filozofii i licencjat z teologii, kwestie przemocy i konfliktu nie były już moim zmartwieniem. Zgodnie z wizją moich przełożonych, widziałem siebie jako profesora filozofii do końca mojego życia. Moje zainteresowanie skierowało się zatem w stronę filozofii analitycznej i metafizyki. Historia mojego zafascynowania teologią dramatyczną jest więc czymś, za co odpowiada Opatrzność. Potrzebowałem jeszcze kilku punktów ECTS, aby ukończyć doktorat z filozofii, i zdecydowałem się wziąć udział w seminarium na temat *Braci Karamazow* Fiodora Dostojewskiego, prowadzonym przez profesora Niewiadomskiego. Poznałem wtedy kogoś, kto z pasją mówił o *oferze* i *sacrificium*, o przemocy i konflikcie jako tematach teologicznych. Słuchałem, jak mówił o pokoju i pojednaniu, które wyłaniają się z podejścia do teologii, umożliwionego przez prace nieznanego mi Girarda. To było dla mnie objawieniem, zrozumiałem, że Bóg chce mnie skierować w tym kierunku. [...] Podjąłem decyzję o napisaniu doktoratu z teologii. Pomyślałem, że taka praca mogłaby pomóc Kościołowi w Demokratycznej Republice Konga przy budowaniu teologii pokoju i pojednania, inspirowanej ba-

daniami Girarda i Schwagera. Napisałem więc doktorat na temat: *Konflikt i pojednanie w świetle René Girarda i Raymunda Schwagera. Teologia dramatyczna dla regionu Wielkich Jezior Afrykańskich*. Jestem wdzięczny naszemu Panu, który postawił na mojej drodze księdza profesora Józefa Niewiadomskiego⁹.

Bibliografia

- Baudelaire C., *Kwiaty zła*, tłum. B. Wydźga, Kraków 2009.
- Baudelaire C., *Les Fleurs du mal*, Paris 1857.
- Girard R., *La violence et le sacré*, Paris 1972.
- Girard R., Oughourlian J.-M., Lefort G., *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris 1978.
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, Poznań 1993–1994.
- Girard R., *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002.
- <https://ojs.msupress.org>; <https://lit-verlag.de/produkt-kategorie/reihen/mimet/>.
- <https://violenceandreligion.com>.
- <https://violenceandreligion.com/publications/bulletins>.
- Mbiribindi Bahati D., *Transformer la tragédie de la violence en drame de la réconciliation*, Lyon 2025.
- René Girard and Raymund Schwager: *Correspondence 1974–1991*, red. S. Cowdell et al., London–New York 2016.
- Schwager R., *Brauchen wir einen Sündenbock? Gewalt und Erlösung in den biblischen Schriften*, München 1978.
- Strączek B., *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019.

⁹ D. Mbiriwindi Bahati, *Transformer la tragédie de la violence en drame de la réconciliation*, Lyon 2025, s. 31–36 (tłumaczenie autora).

Słowa kluczowe: René Girard, hermeneutyka współczesności, konwersja epistemologiczna, przemoc i pojednanie, Raymund Schwager, teologia chrześcijańska, teologia dramatyczna, teoria mimetyczna

Keywords: Christian theology, dramatic theology, epistemological conversion, René Girard, hermeneutics of modernity, mimetic theory, Raymund Schwager, violence and reconciliation

Streszczenie

Artykuł ma charakter wspomnieniowy i przedstawia osobistą drogę autora do odkrycia oraz przyjęcia teorii mimetycznej René Girarda. Szczególną rolę odegrało w niej spotkanie z Raymundem Schwagerem SJ, który stał się przewodnikiem w rozumieniu i rozwijaniu myśli Girarda. Autor ukazuje własne trudności epistemologiczne i duchowe związane z recepcją teorii mimetycznej, prowadzące do głębokiej przemiany sposobu myślenia. Wskazuje również na znaczenie tej teorii dla interpretacji współczesnych procesów społecznych, konfliktów i mechanizmów ofiarniczych, a także dla własnej pracy naukowej, dydaktycznej i duszpasterskiej. René Girard jawi się w tym świadectwie jako jeden z głównych architektów duchowego i intelektualnego domu autora.

René Girard: The Architect of My Spiritual Home

Abstract

The article is a personal memoir describing the author's path toward discovering and embracing René Girard's mimetic theory. A decisive role in this process was played by Raymund Schwager, SJ, who became a guide in understanding and developing Girard's thought. The author reflects on the epistemological and spiritual difficulties involved in receiving mimetic theory, which eventually led to a profound transformation in his way of thinking. He also highlights the importance of this theory for interpreting contemporary social processes, conflicts, and scapegoat mechanisms, as well as for his own academic, educational, and pastoral work. In this testimony, René Girard appears as one of the principal architects of the author's spiritual and intellectual home.

Leszek Augustyn*
ORCID 0000-0002-8694-8702
Uniwersytet Jagielloński

Skrzyżowanie: René Girard i Gianni Vattimo

Wstęp: *nawrócenie*

Rozpocznijmy od osobistych wyznań, z jakimi spotykamy się u obydwu bohaterów tego szkicu. Otóż przyznaje Gianni Vattimo, że zapoznanie się z myślą René Girarda przyczyniło się do jego nawrócenia, a właściwie mówiąc, umożliwiło jego powrót do intelektualnie przepracowanej wiary chrześcijańskiej¹. Warto tę specyficzną okoliczność podkreślić. Nawrócenie Girarda, jak je z kolei postrzegał sam francuski myśliciel, miało dla niego charakter intelektualny². Warto i tę autocharakterystykę zachować w pamięci. Religijne doświadczenia i opcje światopoglądowe obydwu autorów były zatem bezpośrednio wplecione w porządek ich myślenia, wynikały z namysłu nad podstawami świata

* Leszek Augustyn, dr hab.; profesor w Instytucie Filozofii, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Jagielloński; e-mail: leszek.augustyn@uj.edu.pl.

¹ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité. Entretiens menés par Pierpaolo Antonello*, Paris 2014, s. 32.

² R. Girard, *Początki kultury*, Kraków 2006, s. 58–59.

ludzkiego; w pierwszym wypadku ujmowanego od strony antropologicznej, w drugim zaś rozwijanego w ramach filozofii hermeneutycznej. W pewnym momencie – w punkcie *skrzyżowania* dwóch dróg intelektualnych – można już bez cienia wątpliwości przyjąć, że nastąpiło ich spotkanie, zbliżenie i twórczy dialog.

Dla Girarda akt nawrócenia na chrześcijaństwo oznacza przyznanie przed sobą i innymi, że dotychczas było się nieświadomym prześladowcą, zdany na naśladownictwo złych wzorców, zamkniętym w kręgu mimetycznych postaw i fałszywych tożsamości³. Według Vattima hermeneutyczne koło rozumienia powinno z kolei prowadzić do uświadomienia, że tkwimy w pewnych tradycjach i sposobach rozumienia, które ostatecznie składają się na naszą przynależność kulturową, w tym również na zawartą w niej opcję religijną, i to one właśnie nie tylko określają, ale wręcz narzucają nam zastałe w sobie wzorce tożsamościowe. Postawa interpretacyjna pozwala jednak odnieść się – wyzwajająco – do tak rozumianego aktu współokreślenia nas przez innych i siebie samych.

1. Sekularyzacja i ateizm

Współczesna kultura Zachodu jest tworem chrześcijaństwa: dlatego też szczególny nacisk trzeba położyć na odczytanie zapisanego w niej przesłania religijnego. Proces ten wiąże się z sekularyzacją – jako konsekwencją rozwoju kultury chrześcijańskiej, i ateizmem – jako nieuniknionym produktem samego chrześcijaństwa. Jak to *explicite* podkreśla Vattimo: „Wszystkie zjawiska związane z sekularyzacją nowoczesności, o ile są *desakralizacją świętości, są dziedzictwem chrześcijaństwa*” (podkr. L.A.)⁴. W perspektywie ujęć tak Girarda, jak Vattima, to zatem chrześcijaństwo jest odpowiedzialne za sekularyzację kultury współczesnej. Myśliciel francuski przyznaje, że ateizm w sensie nadawanym mu przez współczesność jest wynalazkiem chrześcijaństwa i wyprowadza stąd

³ Ibidem, s. 137; idem, *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018, s. 102.

⁴ G. Vattimo, P. Paterlini, *Nie być Bogiem. Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 2011, s. 137.

jednoznaczny, jakkolwiek byłby on dla współczesnych niepopularny, wniosek. Otóż, spoglądając z tego punktu widzenia, walka sekularyzmu i laicyzmu z chrześcijaństwem jest sporym błędem, i to w podwójnym znaczeniu: historycznym i filozoficznym. Sekularyzacja, jaka dokonała się za sprawą chrześcijaństwa, oznacza wszakże pojawienie się przesłania religii nie-ofiarniczej i wzmożenie ruchu „desakralizacji świętości”. Chrześcijaństwo nie tyle porzuca *sacrum*, co raczej pozwala mu do samego końca działać w wymiarze ludzkim i dokładnie w tym sensie prowadzi do jego przekroczenia. Wyznacza drogę dla „egzystencji nie całkowicie religijnej” – jak to we właściwy sobie sposób ujął Vattimo⁵. Nic więc dziwnego, że ostatecznie (aczkolwiek w wymiarze historycznym wciąż niewystarczająco) to właśnie chrześcijańskie wydarzenie zbawcze – Pasja – odsłania wszem i wobec przesłanie o naturze ludzkiej i mechanizmach jej funkcjonowania w kulturze. Zwłaszcza zapisane w literaturze i mitach (ścieżka intelektualna Girarda), w „myśli” i „wierze” kultury (opcja filozoficzna Vattima).

Poczyńmy w tym miejscu jedno, ale istotne zastrzeżenie, na które zresztą Girard kładł duży nacisk, robiąc przy tym łagodny przytyk włoskiemu filozofowi. Otóż w procesie tak rozumianej sekularyzacji należy powściągać jej zapędy i zakreślać nieprzekraczalne granice po to, aby nie stwarzać warunków dla ponownego pojawienia się „przemocy w stanie czystym”⁶. Jak się zdaje, tego właśnie niebezpieczeństwa filozof włoski w swoim myśleniu nie uwzględnia w dostatecznym stopniu. Wiąże się to z przekonaniem, że właściwym kryterium odnoszącym się do sekularyzacji jest miłość (w sensie nadawanym jej przez św. Augustyna): *dilige (ama) et quod vis fac*. Wynika to z podstawowego przesłania ewangelicznego: jedyną bowiem interpretacją, którą Jezus Chrystus nadaje prorockiemu przesłaniu Starego Testamentu, co więcej, jedyną interpretacją, którą On sam jest, pozostaje właśnie objawienie miłości Boga do świata jako Jego stworzenia⁷.

⁵ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 34.

⁶ G. Vattimo, P. Paterlini, *Nie być Bogiem*, op. cit., s. 136.

⁷ G. Vattimo, *Belief*, Cambridge 1999 (wyd. oryg. *Credere di credere*, 1996), s. 64.

2. Przeciw idolom

Zgodnie z założeniami i rozwinięciami teorii Girarda przejście od religii natury do – uhistorycznionej – religii księgi, a następnie na gruncie tej ostatniej od opisów zawartych w Biblii hebrajskiej do przesłania nowotestamentalnego, oznaczało strukturalną przemianę religijną, jaka ostatecznie dokonała się w momencie demaskacji nie-prawdy oskarżenia mimetycznego i „objawienia” niewinności ofiary, z czym *de visu* spotykamy się na kartach Ewangelii. Przekłada się to również na zmianę obrazu Boga. Co więcej, przypisywanie owej zmiany w Bogu, w biblijnym obrazie (historii) Boga (co można znaleźć u takich myślicieli, jak Gershom Scholem, Hans Jonas, Sergio Quinzio – *notabene* filozofów, którzy próbowali zmierzyć się z religijną traumą Holocaustu), jest w swej istocie przemianą „tego, co sakralne, w to, co święte” (*sacré – saint*)⁸. Wyznacza to drogę, na którą wkroczyło chrześcijaństwo jako religia ogniskująca się wokół przykazania miłości i sprzeciwiająca się presji ofiarniczej – przemocy naturalnej i sakralnej.

Odnosząc się więc do chrześcijaństwa, a zwłaszcza do ośrodkowej idei ofiary religijnej, Girard stoi na stanowisku realizmu antropologicznego i psychologicznego. Pozostając zaś na tym gruncie, może on mocno obstawać przy twierdzeniu, że wyrastające z ewangelicznych opisów Pasji Chrystusa chrześcijaństwo – w sposób bezprecedensowy, wyjątkowy – staje po stronie niewinności ofiar, wszystkich kozłów ofiarnych. Dlatego też „prawda” chrześcijańska wyklucza wszelki relatywizm. Takiej relatywizacji podlegają natomiast wszelkie formy *sacrum* archaicznego, społecznego i mitologicznego; słowem, wszyscy dawni (i nowi – procesy idolatryczne wcale bowiem nie zanikły w świecie nam współczesnym) bogowie, wyrosli z sakralizacji kozłów ofiarnych⁹.

W związku z tym motywem warto przywołać uwagę Vattima, jaka pojawiła się w jego dyskusji z Girardem. Jak bowiem utrzymuje, lektura dzieł tego ostatniego skłoniła go do przekonania, że Boga należałoby

⁸ R. Girard, *Początki kultury*, s. 130–131.

⁹ R. Girard, *Théorie mimétique et théologie*, [w:] idem, *Celui par qui le scandale arrive. Entretiens avec Maria Stella Barberi*, Paris 2001, s. 71–72.

postrzegać jako relatywistę¹⁰. Być może chce powiedzieć, że Bóg nie jest kimś na podobieństwo heglowskiego syntetyka, nie zawiera się w treści nawet najogólniejszego twierdzenia, lecz przyszedł „jako jeden z nas”, jest „pośród nas”, wnosi przesłanie miłości. Prowokacyjnie, ironicznie, nieco dystansując się od radykalizmu własnych słów, Vattimo wyjaśnia i podkreśla, że skoro boska prawda (*veritas*) wyraża się w miłości (*cari-tas*), to zbawienie nie odnosi się do „prawdy” utrzymującej, że Bóg istnieje, lecz do przesłania, że Bóg zbawia przez miłość¹¹. „Dzięki Bogu, jestem ateistą” – podkreśla filozof włoski. Podążmy wskazanym śladem i przyjmijmy, że słowa te mają znaczyć: nie jestem idolatrystą; nie wierzę w niezienne i obiektywne prawa, którym podlegam; nie są one dla mnie ograniczeniami, które byłyby nieprzekraczalne; nie ma wszakże rzeczy niemożliwej dla Bożej miłości, muszę tylko kochać Boga i bliźniego. W tym więc sensie włoski myśliciel może nazywać siebie nihilistą chrześcijańskim. Dlaczego takie – bądź co bądź, prowokacyjnie wybrzmiewające – twierdzenia mogą być przezeń głoszone? Otóż, jak przekonuje myśliciel, swoim przyjściem Chrystus obalił władzę obiektywnych prawd i zniósł wymóg podporządkowania się ustanawianych przez nie praw. W duchu Dostojewskiego (jak sądzi) przypomina więc o przesłaniu wyłaniającym się z boskiego wydarzenia: „Przyszedł, aby powiedzieć, że nic nie jest niemożliwe”¹². Tak więc postawa hermeneutyczna wzbudza, jeśli można tak powiedzieć, wyzwolenie interpretacyjne, które umożliwia wyjście z twardych prawd metafizyki obecności w kierunku ustanawiania przestrzeni współbycia ludzi, połączonych

¹⁰ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 61.

¹¹ W sprawie (odmiennego) sposobu rozumienia prawdy w hermeneutycznych podejściach obu myślicieli por. A. Gielarowski, *Między interpretacją a faktami. Prawda we współczesnym dyskursie hermeneutycznym (Vattimo – Girard)*, [w:] *W stronę hermeneutyki kultury*, red. T. Tisończyk, A. Waśko, Kraków 2013, s. 45–68. Swoje podejście do tej kwestii Girard jednoznacznie zawarł w sformułowaniu – trawestującym powiedzenie Nietzschego, które stanowiło stały punkt odniesienia dla Vattimo – „Istnieją nie tylko interpretacje, lecz również fakty” (*Il n’y a pas seulement des interprétations, il y a aussi les faits*), por. R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, s. 117–148.

¹² R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 42.

w miłości. Co więcej, jak przekonuje Vattimo, sekularyzacja jest „pozytywnie wpisana w przeznaczenie *kenosis*” i w tym dokładnie sensie, „uaktualniając” potencjał hermeneutyczny, staje się również przeznaczeniem kultury ponowoczesnej. Dzięki temu zaś może spotkać się (*skrzyżować*) z teorią mimetyczno-ofiarniczą Girarda¹³. Z jednej więc strony, stanowisko takie prowadzi do idei spełnienia chrześcijaństwa, rozumianej jako proces „odczarowania” dziejów współczesnej kultury, a sam ten ruch można by wręcz zawrzeć w nader krótkiej maksymie: „coraz mniej idoli, coraz więcej ateizmu”, tak przynajmniej ujął to myśliciel włoski¹⁴. Z drugiej zaś – jak przyznaje jego interlokutor francuski – również chrześcijaństwo należałoby postrzegać jako „żywą interpretację”¹⁵. Antropologia Girarda i hermeneutyka Vattima spotykają się zatem na wspólnej drodze odczarowania, desakralizacji świata. Desakralizacja i sekularyzacja świata ludzkiego, zgodnie z diagnozą Vattima, staje się jednocześnie szansą dla wiary: otwarciem przestrzeni dla – wyzwolonej z pęt metafizyki (jej obiektywnych prawd i aspiracji do władzy uprzedmiotawiającej) – wiary, ale tym razem „słabej wiary” (*fede debole*).

Specyfikę wiary słabej da się zawrzeć w podwojonej, paradoksalnej figurze: *credere di credere*. Dla Vattima oznacza to, z jednej strony, przywiązanie do tradycji katolickiej, zapisanej w kodach jego własnej kultury. Z drugiej zaś – sama wewnętrzna relacyjność „wiary w wiarę” wyraża się w postawie przyjmującej „zakład” nie/wiary w sensie pascalskim, zawiera się w niej bowiem nadzieja na wygraną, aczkolwiek dochodząca do głosu w sytuacji pozbawionej wszelkich gwarancji. Tak więc „wiera w wiarę” oznacza też „pokładanie nadziei w wierze”¹⁶. Nadziei chrześcijańskiej, dodajmy.

¹³ G. Vattimo, *Poza interpretacją. Znaczenie hermeneutyki dla filozofii*, Kraków 2011, s. 63.

¹⁴ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 43.

¹⁵ Ibidem, s. 85.

¹⁶ G. Vattimo, *Belief*, op. cit., s. 69–70, 93.

3. Pasja (Pasje)

Girard i Vattimo – odnosząc się do prawdy chrześcijaństwa, jaką daje się rozpoznać w wymiarze historycznokulturowym, zwracają baczniejszą uwagę na dwa możliwe sposoby odczytywania „wydarzenia”, organizującego się wokół boskiego czynu zbawczego:

a) Pasji – jako prawdy antropologicznej, prowadzącej do odsłonięcia i odrzucenia „starej prawdy” kultury mitologicznej. W niej bowiem dokonuje się ostateczne odsłonięcie prawdy o sytuacji Niewinnego, poddanego rytuałowi ofiarniczemu i demaskującego zamknięty krąg zła ludzkiego. Wiąże się ona zatem bezpośrednio z mechanizmem mimetyczno-ofiarniczym. Jest rozumiana w sposób dosłowny i (aż do bólu) konkretny. Dlatego też stawia człowieka w sytuacji egzystencjalnego wyboru: opowiedzenia się po którejś ze stron krwawego rytuału. Jej warunkiem koniecznym jest jednak uprzednie wyjście z dotychczasowej sytuacji rytualnej i środowiska religii naturalnej. Domaga się zarówno spojrzenia z zewnątrz, jak i niezłomnej konsekwencji teoretycznej. Wszystko to *in fine* powinno prowadzić do wytrącenia z porządku *sacrum* i opowiedzenia się – a właściwie: stanięcia – po stronie wiary religijnej, jaka wynika z przesłania Objawiającego Niewinnego.

b) Pasji – jako prawdy hermeneutycznej, zawartej w kulturze opartej na przesłaniu biblijnym. Jako że pozostaje ona wciąż poddawana niezliczonym interpretacjom, jest to *słaba* prawda. Tak słaba prawda (*veritas*), że w jej miejsce może i powinna wchodzić miłość (*caritas*). Jednakże sam ten proces przechodzenia rozciąga się na całą (zbawczą) historię ludzkości. Hermeneutyka, jako narzędzie filozoficzne, pozwala odsłaniać kolejne warstwy sensu, które niesie w sobie tak rozumiany proces dziejowy. Co więcej, sam ten proces należy uznać za hermeneutykę. W tej właśnie perspektywie „historia interpretacji” ściśle koresponduje z „historią zbawienia”¹⁷. W jej tkankę wpisany jest też moment re-

¹⁷ Por. G. Vattimo, *Historia zbawienia, historia interpretacji*, [w:] *Mysł mocna, myśl słaba. Hermeneutyka włoska od połowy XX wieku. Antologia tekstów*, wyb., przeł. i oprac. M. Surma-Gawłowska, A. Zawadzki, Kraków 2015, s. 149–157 (jest to przekład rozdziału 4. książki *Dopo la cristianità. Per un cristianesimo non religioso*, 2002).

latywizacji. Otóż desakralizacja, jaką zapoczątkowuje chrześcijaństwo, dotyczy nie tylko świata, w którym dokonuje się objawienie, ale odnosi się również do nie dość zdesakralizowanego, wciąż jeszcze niewystarczająco uduchowionego chrześcijaństwa i prowadzi dalej... aż do *kenosis* św. Pawła¹⁸. To ostatnie znajduje swój bliski odpowiednik również na płaszczyźnie filozoficznej, albowiem: „nihilizm jest zbyt «podobny» do *kenosis*, aby można to podobieństwo uznać za przypadkową koincydencję, związek idei”¹⁹.

3.1. Pasja według Girarda

Na pytanie, dlaczego jest człowiekiem religijnym, Girard odpowiada, że jest to konsekwencja odkrycia przez niego mechanizmu ofiarniczego, który – o czym pozostaje głęboko przekonany – koresponduje z przesłaniem Pasji chrześcijańskiej. Jest to odkrycie nie tylko religijne, ale też antropologiczne. To właśnie Pasja stawia przed nami fundamentalne pytanie: po której stronie się opowiadamy? Czy tłum (prześladowców, ofiarników), czy też jego ofiar (wszystkich kozłów ofiarnych)? Ujmowana w perspektywie historii religijnej jawi się jako cezura religii zbawczej. Tak więc, odnosząc się do Starego Testamentu (historia Józefa, sąd Salomona, doświadczenie Hioba), Pasja odsłania prawdę wszystkich dawnych mitów, a tym samym staje się kluczem do zrozumienia mitologii. Co więcej, umiejscawia nas w samym środku sytuacji wyboru: wyznacza dwie przeciwstawne sobie pozycje i przez to wymusza na nas podjęcie „opcji egzystencjalnej”. Tak więc mit opowiada – jednocześnie zakłamując – historię z perspektywy prześladowcy, przede wszystkim usprawiedliwiając zakładaną i już jakoś dokonaną przemoc. W mitycznym ujęciu ofiara jest zawsze winna. O tym świadczy również kultowa i społeczna zarazem instytucja kozła ofiarnego.

Tę „prawdę” podważa jednak śmierć Niewinnego: *jawnie niewinnej* ofiary wierzącego w jej winę tłumy. Tej ofiary, wokół której ognisku-

¹⁸ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 61.

¹⁹ G. Vattimo, *Poza interpretacją*, op. cit., s. 65.

ją się namiętności grupowe i która, demaskując mechanizm ofiarniczy, rozczarowuje (inaczej: odczarowuje świat mitycznie przeżywany), a tym samym otwarcie już może świadczyć o nienawiści tłumu jako źródle ludzkiej, religijnej i społecznej przemocy. Pozwala jednocześnie zrozumieć zawsze „złe” i zawsze tymczasowe rozwiązania kryzysu mimetycznego, w jakim dotąd pozostawała pogrążona dana społeczność; co zazwyczaj miało i ma miejsce dokładnie wtedy, gdy drążąca ją wewnętrzna rywalizacja, wyrosła z pragnienia mimetycznego, prowadzi do nagłego przesilenia: pojawienia się kryzysu mimetycznego. Ten nasilający się stan wojny wszystkich ze wszystkimi, aby mógł się wreszcie zakończyć i aby – *a contrario* – nie doprowadził do zniszczenia społeczności, wymaga wskazania kozła ofiarnego i przelania na niego całej narosłej i nieokiełzanej siły autodestrukcyjnej, jaka narodziła się w samym wnętrzu społeczności. W końcu zaś – do sakralizacji i deifikacji ofiary. Chrześcijańska Pasja przerywa ów ciąg – rozważanych w perspektywie teorii mimetycznej – udanych ofiar: znosi ostatecznie samą możliwość usprawiedliwienia przemocy ofiarniczej. Odtąd już żaden tłum linczowników nie będzie miał nigdy racji po swojej stronie. W Krzyżu bowiem boskość poprzedza *sacrum*²⁰. Objawienie boskości, świętości Chrystusa, znosi zatem (a przynajmniej – trwale nadweręża) władzę sakralną, sprawowaną przez to, co mitologiczne i społeczne. Dominacja tej władzy w porządku antropologicznym wskazuje na konstytutywną słabość ludzkości, natomiast w porządku religijnym – ideę grzechu pierworodnego. U podstaw doświadczenia ludzkości odnajdujemy bowiem ideę ofiary religijnej, która w odsłonie pogańskiej i przedchrześcijańskiej pełniła funkcję wychowawczą dla ludzkości i stanowiła wstępny etap w dziele „postępującego objawienia”, którego najwyższym spełnieniem stał się Chrystus²¹. A mimo to, zauważmy, nie do końca zaniknęła taka ofiarnicza funkcja nawet w ramach kultury chrześcijańskiej: regre-
sy dawnego *sacrum* są wciąż w niej zauważalne.

²⁰ Por. R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz*, op. cit., s. 183.

²¹ Idem, *Początki kultury*, op. cit., s. 128.

To dlatego, aby odróżnić i podkreślić wyjątkowość dzieła zbawczego Chrystusa, na pewnym etapie swych rozważań Girard zanegował wprost zasadność mówienia o Pasji chrześcijańskiej w sensie ofiarniczym (najpełniejszy wyraz dał temu w książce *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, opublikowanej w 1978 roku). Przekonała go o tym właśnie nie-ofiarnicza lektura tekstów ewangelicznych. Zaproponował zatem odczytanie Pasji wyłącznie w sensie zbawczym. Uznał bowiem, że lektura ofiarnicza stanowi „najbardziej paradoksalne i największe” nieporozumienie historyczne²². W następnych latach zmienił jednak zdanie i odszedł od tak radykalnego, nie tylko terminologicznego, rygoryzmu.

Niezależnie od tych wahań, pozostaje jednak ważne spojrzenie na proces *desakralizacji jako dekonstrukcji* świata opartego na „mocach i zwierzchnościach”, społecznej organizacji ludzkości, powstałej w wyniku mordu założycielskiego. Świata pozostającego w uścisku przemocy i podtrzymującego swoje trwanie przez uciekanie się do instytucji kozła ofiarnego. Jeszcze inaczej mówiąc: świata oskarżycieli i gwałtowników, którzy łudzą się, że przemoc jest w stanie uśmierzyć autodestrukcyjną nienawiść, przepelniającą – pozostającą w mocy transcendencji zła – „ziemskie królestwa człowieka”. Wbrew temu nieme oskarżenie, jakże wymowna „cisza Krzyża”, przewyższa zgiełk – tak bardzo przenikniętego i sparaliżowanego lękiem – świata ludzkiego. Tak więc to prawda Krzyża stała się jawnym znakiem zwycięstwa i jedyną szansą wyjścia z kręgu przemocy, porzucenia pułapki złej wzajemności. „Cisza”, w której do głosu dochodzi „prawda”, objawia „tryumf” Krzyża. W sensie girardowskim stanowi to wniosek antropologiczny, możliwy do sformułowania w „kontekście racjonalnym”²³. Tym sposobem przepowiadanie Królestwa Bożego, Pasja i Apokalipsa stały się kolejnymi elementami procesu wychodzenia ludzkości z dotychczasowego kręgu ofiarniczego

²² Idem, *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*, Paris 2012, s. 252.

²³ Idem, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002, s. 33, 154.

i wkroczeniem na ścieżkę postępującego przeobrażenia podstaw kultury. W idei Królestwa Bożego zawiera się bowiem przesłanie „całkowitego i ostatecznego zniesienia wszelkiej zemsty i wszelkiego odwetu w stosunkach między ludźmi”²⁴. Drogą do osiągnięcia tego stanu jest porzucenie imitacji innych (rywalizacji mimetycznej, złej wzajemności) na rzecz miłości (*imitatio Christi*), co wszak stanowi sedno najważniejszego przykazania ewangelicznego (dwóch przykazań, które stają się jednym: miłości Boga i bliźniego). W przeciwnym wypadku ludzkość pozostaje skazana na pogrążanie się w krwawym rytualizmie, religijnym i społecznym. Innymi słowy, na przebywanie w „królestwie śmierci”. Przesłanie stąd wynikające jest naprawdę radykalne: „Nie miłować swojego brata i zabić go jest jednym i tym samym” – podkreśla myśliciel²⁵. Takie przeniknięte śmiercią życie toczy się więc w kręgu złej wzajemności, jest głęboko naznaczone fatalizmem odwetu. Przesłanie, jakie stąd się wyłania, jest dla Girarda nader jednoznaczne:

Nie należy wahać się ofiarować [*donner*] własnego życia, aby tylko samemu nie zabijać i aby, postępując w taki sposób, wyjść z kręgu mordu i śmierci. [...] Ten bowiem, kto zgadza się na utratę swojego życia, zachowa je na życie wieczne, którego nie można zabić i które obdarza poznaniem pełni miłości²⁶.

W ten sposób można i należy odczytywać zarazem zbawczą faktyczność, jak i religijne przesłanie Pasji Chrystusowej. W ramach dyskusji nad chrześcijańskim sposobem rozumienia ofiary, nie odżegnując się już od idei ofiary chrześcijańskiej i odnosząc się do propozycji Raymunda Schwagera, antropolog francuski przyznaje, że w odróżnieniu od znaczenia, jakie termin ten miał dla religii archaicznych, w ofierze Chrystusa mamy do czynienia z czymś diametralnie odmiennym i wyjątkowym: „Aby ją zrozumieć, trzeba wyjść od początku, to znaczy od tego,

²⁴ Idem, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, op. cit., s. 273.

²⁵ Ibidem, s. 294.

²⁶ Ibidem, s. 294–295.

co Jezus proponuje ludziom, aby ci ostatni uniknęli przemocy. Otóż zachęca ich do tego, aby raz na zawsze zrezygnowali z rywalizacji mimetycznej”. I dodaje, co ze swej strony także podkreślił: „Jest to jedyna zasada Królestwa”²⁷. Uwaga ta może z kolei stanowić dogodny punkt odniesienia dla joachimickiego (hermeneutycznie przeformułowanego) chrześcijaństwa Vattima.

3.2. Pasja według Vattima

Przywołajmy wpierw – skrótową, niemniej zastanawiającą – wypowiedź filozofa włoskiego:

Ja natomiast uważam, że Jezus Chrystus przybył, aby zapomnieć, a nie żeby dopełnić świętość i potrzebę ofiary. Jezus jest pierwszym wielkim desakralizatorem religii naturalnych. Przybywa i pokazuje, że to nieprawda, iż Bogu należy składać ofiary. A nawet, że Bóg nazywa nas przyjaciółmi. I zostaje ukrzyżowany, nikt nie chce słuchać, gdy przekonuje, że do tej pory czciliśmy bałwany. Zostaje ukrzyżowany, ponieważ zapomina o mechanizmie ofiarniczym. / Ta nowość jest tak wspaniała, że nie może pochodzić «z zewnątrz». Chodzi mi o to, że Jezus jest Bogiem, o ten fakt, który musiał się wziąć z jakiejś niehumanitarnej wiedzy, bo jest całkowicie nową świadomością. To nie jest żaden dowód na istnienie Boga ani na boskość Jezusa, ale dla mnie to przepiękne. Niemal zbyt piękne, aby mogło być prawdziwe²⁸.

Wybrzmiewa w tej wypowiedzi zarówno aprobatywność względem teorii Girarda, jak i polemiczność. Dochodzi do głosu wspólny Nietzsche, Heideggerowi i Dostojewskiemu motyw estetyczny. O jakim jednak zapomnieniu filozof tu mówi? Z jednej strony, mamy heideggerowskie zapomnienie o byciu, z drugiej – chrześcijańskie „ogłoście” Boga. Tak jakby sam Bóg tym sposobem nalegał na „zapomnienie”

²⁷ Idem, *Théorie mimétique et théologie*, op. cit., s. 75–76.

²⁸ G. Vattimo, P. Paterlini, *Nie być Bogiem*, op. cit., s. 136.

o mechanizmie ofiarniczym, którego sam w mocnym, paradoksalnym sensie stał się ofiarą. Zapomnienie to jest zarazem wezwaniem do przypomnienia nietzscheańskiej „nowiny” o śmierci Boga. Do przerywania tym samym kręgu ofiarniczego, porzucenia dotychczas dominującej interpretacji i otwarcia się na to, co nowe. Świat nie jest jednak w stanie przyjąć – tkwiąc w swym zaślepieniu – demaskatorskiego przesłania „ofiary zbawczej”. Chcąc nie chcąc, obracamy się zatem – jak dotąd – w obszarze zakreślonym niegdyś przez mechanizm mimetyczno-ofiarniczy, nie znajdując już jednak w nim usprawiedliwienia. Filozofia, kultura, życie społeczne – wszystko to wciąż jeszcze pozostaje w kręgu potencjalnej przemocy. Paradoksalnie kluczem mogącym posłużyć do przełamania tego kręgu jest pojęcie *kenosis* (por. List do Filipian 2,7), bliźniaczo odniesione do filozofii nihilistycznej. Rozwijając ten wątek myśli, poruszając się w kręgu zagadnień estetycznych, Vattimo pisał:

Sądzę, że nasze stanowisko wobec nihilizmu (co oznacza: nasze usytuowanie w procesie nihilizmu) można zdefiniować, odwołując się do postaci, często pojawiającej się w pismach Nietzschego, a mianowicie «nihilisty spełnionego». Nihilista spełniony to ten, kto zrozumiał, że nihilizm jest jego (jedyną) szansą²⁹.

Aby rozwinąć ten motyw, nieodzowne staje się odwołanie do szerszych kontekstów filozoficznych. Dla myśliciela włoskiego takimi filozoficznymi punktami odniesienia są zbliżone interpretacje „wydarzenia” śmierci Boga, jakie odnajduje u Friedricha Nietzschego i Martina Heideggera, Fiodora Dostojewskiego i René Girarda. Otóż „świat Babel późnej nowoczesności” jest okresem „weryfikacji” zarówno nietzscheańskiej nowiny o śmierci Boga, jak i heideggerowskiej deklaracji końca metafizyki (zresztą, jak zobaczymy, ich znaczenie zbiega się). To świat, w którym moralny Bóg, rozumiany jako metafizyczny fundament, umarł i został pochowany. Jednakże ów moralny Bóg jest tylko pascalskim Bogiem filozofów. Śmierć Boga stwarza więc możliwości

²⁹ G. Vattimo, *Koniec nowoczesności*, Kraków 2006, s. 15.

dla pojawienia się „nowej religijności”, nowej wiary. Co więcej, koniec metafizyki (rozumianej jako trwały, zwarty i ujednolicony fundament przedstawienia stałej struktury bytu) czyni zarazem niemożliwym ateizm filozoficzny³⁰. A to wyznacza również całkowicie odmienny, niż to było dotychczas przyjęte, kontekst dla wiary chrześcijańskiej.

Gdy z kolei Dostojewski stawia nas (w pierwotnym sensie: siebie, zaś w naśladowczym: filozofa włoskiego) przed wyborem między prawdą i Chrystusem, to jednocześnie wpędza myśl chrześcijańską w sytuację paradoksalną. Skoro bowiem Jezus powiedział „*ego sum via, veritas et vita*”, to myśl chrześcijańska – w pewnym sensie, zauważmy, było to jednak naturalne – stała się skłonna do utożsamienia Chrystusa z prawdą (natomiast tę ostatnią ujmowała jako *adequatio*) i tym samym unieważniała różnicę między obydwoma członami tego zestawienia, pękniętego równania: prawda Chrystusa *versus* prawda świata. Wyzwalającą rolę prawdy połączyła i wprost utożsamiła z poznaniem samej rzeczywistości. Przeciw temu utożsamieniu Dostojewski – jako myśliciel chrześcijański – występuje ze zdwojoną siłą: wybiera Chrystusa, nawet za cenę prawdy. Opowiada się za wiarą w sensie zawierzenia ewangelicznego. Postawa ta jednak – może z jeszcze większą siłą – uwidacznia się w nietzscheańskim uśmierceniu Boga moralnego (Boga zabitego przez ludzi religijnych). „Tak więc – pisze Vattimo – nietzscheańska nowina nie jest tylko – i po prostu – powtórzeniem, w dosłownym sensie, biblijnej opowieści o ukrzyżowaniu; jest to również najbardziej radykalny wyraz paradoksu Dostojewskiego”³¹.

Śmierć Boga (nadejście nihilizmu), wybór Chrystusa (*caritas* zamiast *veritas*) – te dwa wydarzenia Vattimo wpisuje w heideggerowskie rozumienie dziejów metafizyki jako osłabienia bycia. Słowem: zakreśla perspektywę postmetafizyczną, przywołuje „spełnienie” nihilistyczne. To właśnie tę ideę „zapomnienia bycia”, pokrywającą się z ideą śmierci Boga, mówiącą o porzuceniu metafizyki obecności (ontoteologii i on-

³⁰ G. Vattimo, *After Christianity*, New York 2002 (wyd. oryg. *Dopo la cristianità. Per un cristianesimo non religioso*, 2002), s. 15, 17.

³¹ Ibidem, s. 103–104.

toetyki) na rzecz filozofii postmetafizycznej, zestawia z girardowskim ujęciem Pasji Chrystusa jako demaskacji naturalistycznego *sacrum* przemocy.

W interpretacji filozofa włoskiego chrześcijańską Pasję, ewangeliczny opis śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, należy uznać za cezurę dziejów ludzkości. Tak więc przełom, jaki za jej sprawą dokonuje się w świecie ludzkim, polega na postępującym procesie eliminacji przemocy religii ofiarniczych i wszelkich postaw z niej wyrastających, co zarazem sprawia, że otwiera się całkowicie nowy okres zsekularyzowanej historii ludzkości. Inkarnacja Chrystusa, *kenosis* Boga, pokazuje bowiem, że sama boskość pozostaje na trwałe wpisana w historyczne trwanie ludzkości, co wraz z przynależącym do niej horyzontem językowym (religia księgi, kultura słowa), prowadzi do postępującego objawiania się Boga w obdarzającym pokojem, dialogicznym wymiarze świata³². Vattimo postępuje dość wiernie w ślad za teorią Girarda. Inkarnacja Chrystusa prowadzi zatem do odsłonięcia *sacrum* jako zamaskowanej przemocy. Myśliciel włoski przyjmuje jednocześnie, że girardowski „Bóg przemocy” odpowiada heideggerowskiemu „Bogu metafizyki” i, jak przyznaje, to dopiero w wyniku lektury prac antropologa francuskiego mógł on dokonać zestawienia mechanizmu ofiarniczego (przemocy w kulturze) ze wskazywanym przez Heideggera obiektywizmem metafizycznym (przemocą w filozofii), jaki zdominował na długie wieki myślenie europejskie³³.

Co więcej, osłabienie i odrzucenie metafizyki w filozofii – paradoksalnie, być może zaskakująco – skutkuje jej otwarciem na doświadczenie religijne, co przekłada się też na inne obszary kultury ludzkiej. Ważną perspektywę wprowadza chrześcijaństwo joachimickie. To za sprawą nauk Joachima z Fiore, jak przekonuje Vattimo, pojawiła się idea historii zbawczej w rozumieniu progresywnym. Tak więc wkładem joachimizmu w chrześcijaństwo było uczynienie z historyczności cechy konstytutywnej dla objawienia, a to z kolei – w obecnych już czasach

³² G. Vattimo, *Belief*, op. cit., s. 11.

³³ Ibidem, s. 39; idem, *After Christianity*, op. cit., s. 116.

– koresponduje z „wydarzeniowym” charakterem bycia (lekcja Heideggera) w filozofii postmetafizycznej³⁴.

Girardowska „jedyna zasada Królestwa” znajduje więc tutaj swój odpowiednik w postawie odrzucenia twardych prawd metafizycznych, czyli dominującej dotąd metafizyki obecności, na rzecz chrześcijaństwa ujmowanego w sensie spirytualistycznym, czyli źródłowo joachimickiego, co zdecydowało o kierunku rozwoju nowożytnej filozofii hermeneutycznej.

Chrześcijaństwo joachimickie opowiada się za spirytualizacją, rozumianą jako interpretacyjne podejście do tekstu Pisma Świętego, niosącego w sobie niewyczerpywalne bogactwo sensu i stale zwróconego do odbiorcy przesłania. Przy takim zaś podejściu nowa era chrześcijańska (wedle Joachima, stanowiąca trzecią epokę Ducha Świętego) oznacza – i to w sensie dosłownym – czas hermeneutyki. Należy więc przyjąć, że hermeneutyka nie tylko jest wytworem nowoczesnej sekularyzacji, ale także jej podstawowym elementem³⁵. Pozwala to powiedzieć, że religia i filozofia, Boskie *kenosis* i hermeneutyka filozoficzna, pozostają w nierozrwalnej bliskości i historycznej relacji:

[...] nowoczesna hermeneutyka filozoficzna rodzi się w Europie tylko dlatego, że tu właśnie obecna jest religia księgi, skupiająca uwagę na fenomenie interpretacji; i dlatego, że ta interpretacja bazuje na idei wcielenia Boga, rozumianego jako *kenosis*, jako zniesienie i – jak byśmy to wytłumaczyli – osłabienie³⁶.

Inaczej to samo ujmując:

Bycie, które nie jest dane raz na zawsze w obecności, lecz zdarza się jako zwiastowanie i wzrasta w interpretacjach słuchających go i odpowiadających na nie, to również bycie zorientowane na uduchowanie, ulżenie czy, co na jedno wychodzi, na *kenosis*. Jest

³⁴ Idem, *After Christianity*, op. cit., s. 26–31.

³⁵ Idem, *Poza interpretacją*, op. cit., s. 55.

³⁶ Ibidem, s. 61.

rzeczą bardzo prawdopodobną, że ontologia hermeneutyczna, zrodzona z rozpadu metafizyki obecności, to nie tylko ponowne odkrycie Kościoła, lecz także podjęcie na nowo marzenia Joachima z Fiore³⁷.

W ten sposób „duch” Joachima z Fiore (uduchowione chrześcijaństwo przyszłości) mógł na powrót stać się przesłaniem dla nowych (i coraz bardziej – teraźniejszych), postmetafizycznych czasów. Zachowując jednocześnie świadomość swoich początków i wpisując postmodernizm w linię tradycji chrześcijańskiej³⁸.

4. Progresywizm i apokalipsa

Chrześcijaństwo kenotyczne Vattima łączy się z procesem sekularyzacji świata ludzkiego i tym samym prowadzi do stanowiska filozofii nihilistycznej, przeciwstawianej zobiektywizowanej strukturze bytu, która znajduje swoje własne ugruntowanie w metafizyce obecności. Przemoc ma w tej ostatniej charakter bardziej systemowy niż spontaniczny i paroksyzmy. Akcent położony jest raczej na przesłanki filozoficzne, aniżeli na fakty i interpretacje antropologiczne.

Dla Girarda duch apokaliptyczny jest czymś zasadniczo odmiennym od nihilizmu: na jego drodze ku „upadkowi” ludzkości towarzyszy głęboka nadzieja na ratunek³⁹. Zauważalne obecnie stłumienie wrażliwości na apokaliptyczny wymiar doświadczenia ludzkiego, wyrażające się w poczuciu braku świadomości istnienia nieprzekraczalnych dla ludzkości granic, stało się jednym z podstawowych zagrożeń dla jej przetrwania. Z tego punktu widzenia, jak z przekąsem zauważa, również myśliciel włoski zdaje się sądzić, że przebywa w raju⁴⁰. A tak,

³⁷ G. Vattimo, *Historia zbawienia, historia interpretacji*, op. cit., s. 157.

³⁸ Idem, *Ślad śladu*, [w:] J. Derrida, G. Vattimo et al., *Religia. Seminarium na Capri prowadzone przez Jacquesa Derridę i Gianniego Vattimo*, Warszawa 1999, s. 112.

³⁹ R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz*, op. cit., s. 197. Zawieszone między objawieniem a katastrofą „myślenie apokaliptyczne” nie jest odmianą fatalizmu, por. C. Ramond, *Le vocabulaire de René Girard*, Paris 2009, s. 11.

⁴⁰ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 39.

oczywiście, nie jest! To dlatego ponowne – eschatologiczne – przyjęcie Chrystusa można by wręcz postrzegać jako „dokończenie procesu hominizacji”, osiągnięcie przez ludzkość końcowego etapu dojrzałości. Należy przy tym pamiętać, że tak naprawdę w relację z boskością jesteśmy w stanie wchodzić (przypomnijmy: w Krzyżu boskość poprzedza *sacrum*) tylko zachowując dystans, a zatem wyłącznie odwołując się do Pośrednika: „Naśladowanie Chrystusa zapewnia tę bliskość, która tworzy dystans”⁴¹. To dopiero bowiem boskość wycofana w osobie Chrystusa (myśliciel francuski powołuje się na własną interpretację poezji Friedricha Hölderlina, zwraca baczniejszą uwagę na dwa początkowe wersy wiersza *Patmos*: „Jest blisko, / A trudno pojąć Boga”⁴²) ustanawia taki dystans, który przeciwstawiałby się bliskości w sensie imitacji negatywnej, sakralnej. W tym sensie jest więc „drogą” ludzkości zmierzającej do przyobiecane Królestwa.

Niestety, chrześcijaństwo pozostaje religią podatną na powroty *sacrum* ofiarniczego i przeżywanie regresów sakralności typu archaicznego. Jeśli nawet Pasja Chrystusa ostatecznie wyrugowała przekonanie o zasadności mechanizmu ofiarniczego – demaskując go, to potrzeba rozładowania frustracji, odnajdywana u podstaw odradzającej się rywalizacji między ludźmi (multiplikacji świata sobowtórów), nie została jak dotąd ani w pełni poskromiona, ani tym bardziej – ostatecznie zniesiona. Mimo wszystko jednak powszechna edukacja nie-ofiarnicza ludzkości już się dokonała. To dlatego świat współczesny, brzemienisty rywalizacją i pozbawiony mechanizmu ofiarniczego, wydaje się – *horribile dictu* – bezapelacyjnie skazany na niekontrolowany wzrost przemocy, nieposkromione mnożenie się sił destrukcyjnych, i wreszcie – na autodestrukcję. Jest to bowiem świat, w którym „[o]fiara zniknęła, została tylko rywalizacja mimetyczna i osiąga ona skrajności”⁴³.

⁴¹ R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz*, op. cit., s. 207.

⁴² Ibidem, s. 222. Warto w tym kontekście też dodać, że dwa następne wersy brzmią: „Lecz gdzie przeszkody, tam / I ratunek się zjawia”, por. F. Hölderlin, *Patmos* [1], [w:] idem, *Poezje zebrane*, przeł. A. Lam, Pułtusk 2014, s. 351.

⁴³ R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz*, op. cit., s. 322.

Myśliciel francuski opowiada się zatem za postawą religijną, która byłaby w stanie porzucić imitację negatywną, skupioną wokół *sacrum*, natomiast w jej miejsce przyjąłaby imitację pozytywną: *imitatio Christi*. W tym kontekście podkreśla też rolę stabilizacyjną katolicyzmu, jaką powinien on odgrywać w świecie poddanym oddziaływaniu Objawienia. Na tyle, na ile rzecz jasna sam ten świat byłby skłonny przyjąć przesłanie pokoju. Wyłaniająca się stąd eschatologia warunkowa została tym sposobem skonfrontowana z – bardziej prawdopodobnym – globalnym paroksyzmem przemocy, postrzeganym jako przepełniony dramatycznymi zdarzeniami prolog apokalipsy.

„Nie, nie wierzę, że żyję w raju. Istnieją wszakże takie momenty uczucia pełni, kiedy kochamy życie i chcielibyśmy, aby trwały one dłużej, jeśli tylko doświadczylibyśmy miłości wzajemnej – co nie jest niemożliwe, jeśli natura ludzka nie zna tego rodzaju ograniczeń” – odpowiada Vattimo⁴⁴. Otóż chrześcijaństwo, jako „religia dynamiczna i objawiająca”, wskazuje na koniec historii i w nim równocześnie widzi cel życia ludzkości. Wspomniany koniec historii nie jest bynajmniej rozumiany punktowo, ale jest on raczej zapoczątkowaniem procesu przekraczania – zastanych historycznie i zastałych już w sobie – granic: wkroczeniem na ścieżkę niekończących się interpretacji. Wyzwoleniem od presji raz ustalonych i zawsze obowiązujących prawd, wyjściem spod dominacji – wszystko obiektywizującej – metafizyki obecności. Z tego punktu widzenia „katastroficzna” teoria Girarda nie daje się pogodzić z ideą spełnienia chrześcijaństwa. Tak więc filozof włoski odrzuca ducha apokaliptycznego w sensie nadanym mu przez Girarda.

Podsumowanie: *skrzyżowanie*

Wspólną płaszczyznę, zbliżającą oba omawiane stanowiska, wyznaczałaby interpretacja teorii mimetycznej, w ramach której tożsamość osobowa pozostawałaby całkowicie zależna od rozumienia siebie poprzez innych. Przy takim jej rozumieniu to właśnie inne podmioty

⁴⁴ R. Girard, G. Vattimo, *Christianisme et modernité*, op. cit., s. 42–43.

nadałyby jej znaczenie, albo inaczej: poprzez innych i w rozbudowanym przez nich pragnieniu osoba ludzka zostałaby zdana na postrzeganie samej siebie. Jednym słowem: *nolens volens* występowałby brak twardych i statycznych tożsamości. Byłby to jednocześnie świat skazany albo na „święteczną”, cyklicznie zrytualizowaną przemoc, albo na wymykający się spod społecznej i rytualnej kontroli jej niczym nieokielzany paroksyzm. Girard dostrzega jednak zakorzenioną w przesłaniu chrześcijańskim szansę na przełamanie rywalizacji mimetycznej. Miałoby się to dokonać za sprawą odsłonięcia mechanizmu ofiary i tym samym odkrycia zła-w-sobie, ujawnienia jego dotąd utajonego życia w historii ludzkości. Przyjmując sens teorii mimetycznej, inaczej sprawę jej znaczenia postrzega jednak filozof włoski. Wyrastając z tradycji hermeneutycznej, Vattimo postuluje ideę „osłabienia” myśli, a zatem odrzucenia obiektywizmu bytu (bytów) i twardych tożsamości (ontologicznych przeciwstawień wewnątrz bytu) na rzecz miłości. Tak rozumianą intymność można by odczytywać jako nawoływanie do powrotu do (wspólnego) bycia. To właśnie hermeneutyczny charakter epoki Ducha (spełnionego chrześcijaństwa joachimickiego) umożliwiałby przezwycięzenie zerwania nowożytnego i ponowne nawiązanie przez kulturę postmodernistyczną do tradycji chrześcijańskiej. W tym też sensie umożliwiałby i odzyskanie, i nadanie jej hermeneutyczno-interpretacyjnego, apokaliptycznego charakteru.

Obydwaj myśliciele dostrzegają doniosłość chrześcijańskiego przesłania o Królestwie Bożym. Wszak Girard wprost pisze o nadchodzącej apokalipsie, z kolei Vattimo podkreśla apokaliptyczny sens idei *kenosis*. Odmienne jednak rozumieją samą treść apokaliptycznego przesłania. Warto przy tym zauważyć, że na gruncie myślenia filozoficznego apokaliptyczny charakter przesłania związanego z postacią Jezusa równie mocno podkreślał Leszek Kołakowski, który – *mimo i obok* sceptycyzmu – przyznawał, że Jezus nie tylko „zapowiadał Królestwo”, ale zarazem „je przynosił”⁴⁵. W tradycji hermeneutycznej zaś głoszenie przez

⁴⁵ L. Kołakowski, *Jezus ośmieszony. Esej apologetyczny i sceptyczny*, [w:] idem, *Chrześcijaństwo*, wstęp, wyb. i oprac. H. Czyżewski, Kraków 2019, s. 767.

Jezusa nowiny o Królestwie Bożym nie musi bynajmniej (a przynajmniej nie wyłącznie – jak proponował Vattimo) łączyć się z postulatem „osłabienia” wiary, myśli i bytu, co współczesności przyniosła „nowina” o śmierci Boga. Wymownie i przykładowo świadczy o tym, wyrastająca z tradycji protestanckiej, myśl filozoficzna Paula Ricoeura:

Lecz w równej mierze trzeba by zrozumieć, że oznaczana przez Krzyż kenoza (ogłoszenie) przestaje być prostą ideą, którą chciałoby się teraz przeciągnąć w kierunku idei śmierci Boga, skoro została ona związana z mocą wyrażoną w głoszeniu Królestwa przez Jezusa, a także w głoszeniu Zmartwychwstania przez chrześcijańską wspólnotę⁴⁶.

Można by równie zasadnie mówić o wewnętrznej polemiczności też Vattima, rozwijającego swoją filozofię religii w ramach tradycji hermeneutycznej. Mimo różnic, niekiedy dość głębokich, w spotkaniu obydwu myślicieli dochodzi do *skrzyżowania*, nie tylko szpad intelektualnych, ale również *s-krzyż-owania* intuicji i idei przewodnich. Tak więc Pasja według (interpretacji) Girarda opowiada o „wywyższeniu” jawnie Niewinnego i zniesieniu przemocy wynikającej z dominacji złego naśladownictwa (*mimesis*), natomiast Pasja według (interpretacji) Vattima świadczy o boskim „ogłoszeniu” (*kenosis*), „upodobnieniu się” do ludzi i „wpisaniu się” w dzieje spraw ludzkich. W tym zatem punkcie, wyznaczonym przez horyzont świata ludzkiego, w przecięciu ruchu wstępującego i ruchu zstępującego, obydwaj myśliciele odkrywają wspólnotę losu i myśli.

⁴⁶ P. Ricoeur, *Nazwać Boga*, Kraków 2011, s. 79.

Bibliografia

- Gielarowski A., *Między interpretacją a faktami. Prawda we współczesnym dyskursie hermeneutycznym (Vattimo – Girard)*, [w:] *W stronę hermeneutyki kultury*, red. T. Tisończyk, A. Waśko, Kraków 2013.
- Girard R., *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018.
- Girard R., *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*, Paris 2012.
- Girard R., *Początki kultury*, Kraków 2006.
- Girard R., *Théorie mimétique et théologie*, [w:] idem, *Celui par qui le scandale arrive. Entretiens avec Maria Stella Barberi*, Paris 2001.
- Girard R., Vattimo G., *Christianisme et modernité. Entretiens menés par Pierpaolo Antonello*, Paris 2014.
- Girard R., *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002.
- Hölderlin F., *Patmos [1]*, [w:] idem, *Poezje zebrane*, przeł. A. Lam, Pułtusk 2014.
- Kołakowski L., *Jezus ośmieszony. Esej apologetyczny i sceptyczny*, [w:] idem, *Chrześcijaństwo*, wstęp, wyb. i oprac. H. Czyżewski, Kraków 2019.
- Ramond C., *Le vocabulaire de René Girard*, Paris 2009.
- Ricoeur P., *Nazwać Boga*, Kraków 2011.
- Vattimo G., *After Christianity*, New York 2002.
- Vattimo G., *Belief*, Cambridge 1999.
- Vattimo G., *Historia zbawienia, historia interpretacji*, [w:] *Myśl mocna, myśl słaba. Hermeneutyka włoska od połowy XX wieku. Antologia tekstów*, wyb., przeł. i oprac. M. Surma-Gawłowska, A. Zawadzki, Kraków 2015.
- Vattimo G., *Koniec nowoczesności*, Kraków 2006.
- Vattimo G., Paterlini P., *Nie być Bogiem. Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 2011.
- Vattimo G., *Poza interpretacją. Znaczenie hermeneutyki dla filozofii*, Kraków 2011.
- Vattimo G., *Ślad śladu*, [w:] J. Derrida, G. Vattimo et al., *Religia. Seminarium na Capri prowadzone przez Jacquesa Derridę i Gianniego Vattimo*, Warszawa 1999.

Słowa kluczowe: René Girard, hermeneutyka, teoria mimetyczna, Gianni Vattimo

Keywords: René Girard, hermeneutics, mimetic theory, Gianni Vattimo

Streszczenie

Tekst niniejszy dotyczy dialogu między dwoma myślicielami: René Girardem i Giannim Vattimem, jaki został opracowany i opublikowany przez Pierpaola Antonello: pierwotnie w wersji włoskiej: *Verità o fede debole?* (2006), a następnie francuskiej: *Christianisme et modernité* (2009). Co łączy tych dwóch myślicieli? Podstawowe pytania kulminują w tytułowej figurze *skrzyżowania* dwóch ścieżek intelektualnych, odnajdujących swój wspólny punkt przecięcia i odsyłających do możliwości rozumienia chrześcijaństwa we współczesnym świecie.

Intersection: René Girard and Gianni Vattimo

Abstract

This article examines the dialogue between two thinkers, René Girard and Gianni Vattimo, as developed and edited by Pierpaolo Antonello – first published in Italian as *Verità o fede debole?* (2006), and later in French as *Christianisme et modernité* (2009). What unites these two philosophers? The central questions addressed in the article culminate in the key conceptual figure of an intersection of two intellectual approaches that converge at a shared point and open onto the possibility of interpreting Christianity in the contemporary world.

Ks. Artur Grzywaczewski*

ORCID: 0009-0008-4275-3664

Uniwersytet w Innsbrucku

Czy jest możliwy wolny akt wiary w świecie dotkniętym mimetyczną rywalizacją?

Teologia wiary Raymunda Schwagera
a antropologia René Girarda

Wstęp

Dramat współczesnego nowoczesnego świata wydaje się osiągać swoje granice. Z jednej strony ujawnia się w nim dominacja pluralistycznych trendów¹, które wymuszają nieustanne dopasowywanie się do wyznaczonych przez nie wzorców. Jednostki odmawiające podporządkowania się tym tendencjom zostają stopniowo spychane na margines życia społecznego, funkcjonując *de facto* jako obywatele drugiej

* Ks. Artur Grzywaczewski, mgr; doktorant na Wydziale Teologii Katolickiej, Uniwersytet w Innsbrucku; e-mail: arturgrzywaczewski@gmail.com.

¹ W swojej książce *Glaube als Option* niemiecki socjolog Hans Joas określa ten trend jako wzrost możliwych opcji działania i definiuje współczesność w tym kontekście jako wiek kontyngencji. Na tym tle formułuje kategorię wiary jako opcji. Zob. H. Joas, *Glaube als Option. Zukunftsmöglichkeiten des Christentums*, Freiburg im Breisgau 2012, s. 106–128, 136.

kategorii. Z drugiej strony człowiek współczesny styka się z systemem kapitalizmu. Idąc za interpretacją Waltera Benjamina i jego liczącym zaledwie trzy strony szkicem *Kapitalizm jako religia*² można powtórzyć, że tenże system jest wręcz sam religią.

Jest to religia radykalnie uwolniona od dogmatów i teologii, krótko rzecz biorąc, religia bez konkretnych treści, a więc «religia czysta, oparta wyłącznie na kulcie, być może najbardziej skrajna, jaka kiedykolwiek istniała». Doktryna i treści wiary są drugorzędne, nie ma w niej nawet wzmianki «o imieniu Boga». Kult, o którym tu mowa, redukuje się do produkcji i konsumpcji. Produkujemy, aby konsumować, konsumujemy, aby produkować. Jest to więc kult nieznający przerw, coś, co by można nazwać trwającą wiecznie adoracją. Współcześni teoretycy kultury zwracają uwagę, że tak interpretowany kapitalizm odnajduje swoje «kultyczne wypełnienie» w całkowicie skomercjalizowanym systemie medialnym³.

Reklama narzuca określony język i kształtuje inne używane języki oraz wspomaga rozwijanie tzw. „logiki supermarketu”⁴.

W tym pluralistycznym świecie tradycyjna religia traci na znaczeniu i zastępuje ją inna⁵. Ta współczesność to także świat bardzo ostrej ry-

² W. Benjamin, *Kapitalismus als Religion*, [w:] idem, *Gesammelte Schriften*, t. 6, *Fragmente autobiographische Schriften*, red. R. Tiedmann, H. Schweppenhäuser, Frankfurt a.M. 1991, s. 100–102.

³ J. Niewiadomski, *Chrześcijanin w zsekularyzowanym świecie – z „archeologii ruin” i hermeneutyki nadziei*, [w:] *Filozofia społeczna. Część II. Problemy i dyskusje*, red. S. Janeczek, A. Starościc, Lublin 2022, s. 685–686.

⁴ Ibidem, s. 686.

⁵ Na tle zaprezentowanego tu fenomenu warto spojrzeć na proces sekularyzacji, który okazuje się nie być linearnym i jednolitym. H. Joas dostrzega we współczesności wielość form sekularyzacji, analogicznie do empirycznie stwierdzanej różnorodności religii. Zob. H. Joas, op. cit., s. 53. Również Jan Löffeld diagnozuje jej znaczące społeczno-religijne działanie, które leży u podstaw obecnie trwającej fundamentalnej transformacji kultury, oraz jej przeróżne formy. Znamienne jest, że interpretuje on sekularyzację jako trend światowo-życiowej obojętności wobec bazujących na transcendencji różnych sposobów interpretacji świata. Zob. J. Löffeld, *Wenn nichts fehlt, wo Gott fehlt. Das Christentum vor der religiösen In-*

walizacji różnych stanowisk. Rywalizacja o wpływy może mieć bardzo szeroką skalę, czego obecnie jesteśmy świadkami w wymiarze światopoglądowym, politycznym oraz społecznym. Skutkuje ona wzrostem niepewności i lęku o przyszłość ludzkości. Tak ujęty świat można postrzegać jako hermetyczną strukturę, w której rządzą ustalone mechanizmy, podtrzymujące jej trwałość oraz znacząco kształtujące percepcję rzeczywistości oraz ludzkie zachowania. Jednakże ta tak dobrze funkcjonująca „konstrukcja” zaczyna sama sobie zagrażać, stając się swoistym źródłem zniewolenia. Stąd też z nieprzeliczonej ilości opisów pluralistycznej teraźniejszości wyłania się szczególnie istotne pytanie o autonomię jednostki. Czy zatem pluralistyczny świat zaprzecza wolności człowieka?⁶

Wolność w świecie mechanizmów socjologicznych

Poszukiwanie odpowiedzi na wyżej postawione pytanie domaga się odwołania do klasycznego dzieła Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. W świetle teorii społecznej konstrukcji rzeczywistości, przedstawionej przez autorów, wszystko, czego doświadcza jednostka jako rzeczywistość i prawdę, jest społecznie po-

differenz, Freiburg im Breisgau 2024, s. 9–13. Na polskim gruncie za uznaniem różnych form sekularyzmu optuje o. Andrzej Napiórkowski, wskazując, że przybiera ona współcześnie agresywne formy. Zob. A. Napiórkowski, *Współczesny sekularyzm a teologia sekularyzacji*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2014, t. 9, s. 14–15.

⁶ Temat wolności skłania również do podjęcia tematu zła i przemocy. Świat postoświeceniowy, pluralistyczny i dotknięty sekularyzacją nie jest wolny od przemocy, choć obiecywał nową rzeczywistość, która ostatecznie okazała się iluzoryczna. W swojej myśli, którą można uznać za teologię sekularyzacji, zwrócił uwagę na ten fakt J.B. Metz, na co wskazuje w swoim artykule A. Napiórkowski, powołując się na Waldemara Kulbatę (por. W. Kulbat, *Nowe koncepcje sekularyzacji w perspektywie teologicznej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2012, t. 19, s. 130–133). To właśnie Oświecenie według Metza – wraz ze swoimi mitami i utopiami – przyczyniło się do eskalacji przemocy, stawiając na autonomiczny rozum, a odżegnując się od judeochrześcijańskiego objawienia. Do spadku wrażliwości na ludzkie cierpienie przyczyniły się na Zachodzie konsumpcjonizm, a na Wschodzie systemy totalitarne, które należy zinterpretować jako dziedzictwo oświeceniowe. Zob. A. Napiórkowski, op. cit., s. 22–23.

dyktowane i ustrukturyzowane⁷. Człowiek nie jest zdeterminowany wyłącznie swoją naturą biologiczną, gdyż pozostaje bytem otwartym i aby przetrwać, musi, wraz z innymi, kształtować świat wokół siebie. W ten sposób, w wyniku powtarzania tych samych zachowań, powstaje bogaty zasób społeczno-kulturowych i psychologicznych wytworów. Na ich podstawie konstryuuje się społeczeństwo ze swoimi strukturami i mechanizmami. Człowiek zaczyna je internalizować, co przyczynia się dalej do habitualizacji jego zachowań. Następnie powstają też konkretne instytucje, takie jak prawo, szkoła czy małżeństwo, które mają sprzyjać skutecznej internalizacji. Z kolei instytucje te dysponują odpowiednią wiedzą oraz językiem, by uzasadnić jego podstawy i móc go przekazać w zrozumiałej formie. To otwiera również przestrzeń na określenie ról społecznych. Każde następne pokolenie, poddane procesowi socjalizacji, może być zrozumiane przy pomocy opisanego powyżej klucza.

Człowiek oprócz natury biologicznej dysponuje więc naturą społeczną. Jego rzeczywistość jest społecznie skonstruowana. Na czym więc polega wolność osoby ludzkiej w tym zamkniętym obiegu? Człowiekowi pozostaje resztką spontaniczności, dzięki której może on poddać krytyce zastaną strukturę społeczną i budować nowe społeczne kręgi. W ten sposób w dialektycznym kontakcie jednostki z rzeczywistością utrwała się w teoriach lub mitach symboliczna totalność, która przewyższa sam porządek społeczny, nadając mu mocniejszą podstawę teoretyczną dla dalszej legitymizacji w kolejnych pokoleniach. W konsekwencji instytucjonalizacja oraz legitymizacja tworzą dwa podstawowe procesy dla tworzenia się społeczeństwa. Ponadto powyższa teoria pozwala wyjaśnić także, przez ukazanie tendencji kontynuacji w kolejnych pokoleniach, mechanizmy nowoczesnego świata, który jest ostatecznie wynikiem wspomnianych wyżej procesów. Zatem w tym ujęciu, nie sposób myśleć o wolności człowieka poza tymi mechanizmami⁸. Co z kolei

⁷ P.L. Berger, T. Luckmann, *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*, Frankfurt a.M. 1980.

⁸ Zob. R. Schwager, *Wahrheit und Gesellschaft*, „Orientierung. Katholische Blätter für weltanschauliche Information“ 1970, nr 17, s. 173–175.

rodzi wątpliwość, czy powyższa analiza socjologiczna może dostarczyć wyczerpującej odpowiedzi na pytanie o istotę wiary chrześcijańskiej?

Wolność w świecie mimetycznej rywalizacji

Kolejną dziedziną nauki, która traktuje o wpływie mechanizmów na rozwój człowieka jest antropologia. Na ich znaczący wpływ w tym względzie zwrócił uwagę w poprzednim stuleciu René Girard w oparciu o swoją antropologię⁹, roszcując sobie prawo do bycia „obiektywną nauką o człowieku i kulturze”¹⁰ – chciał w niej wyjaśnić mechanizmy rządzące ludzkim zachowaniem¹¹. Jego antropologię można nazwać „antropologią mimetyczną”¹².

Tym, co wpływa na ukonstytuowanie człowieka i społeczeństwa, jest pragnienie mimetyczne¹³. Człowiek jednak nie uświadamia sobie tego stanu rzeczy, gdyż mimetyczna struktura, kierująca nim, jedno-

⁹ Antropologia ta została ujęta przez Girarda w ramach teorii mimetyczno-ofiarniczej. Jako jej systematyczne opracowanie na polskim gruncie można egemplarycznie podać ks. A. Romejko, *Teoria mimetyczno-ofiarnicza – wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2002–2003, t. 15–16, s. 55–64.

¹⁰ B. Strączek, *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019, s. 103.

¹¹ Por. ibidem.

¹² B. Strączek wylicza systematycznie jej trzy zasadnicze idee. Pierwsza dotyczy pochodzenia pożądania: nie należy ono do ludzkiej natury, ale wynika z relacji z innymi, zdominowanymi przez naśladownictwo. Druga teza głosi, że kultura ludzka związana z procesem hominizacji rozpoczyna się od mordu założycielskiego, w którym niewinna ofiara ponosi śmierć i którego echo słychać w zrytualizowanych obrzędach ofiarniczych. Tak dobrze zakamuflowany przez mity i kulturę mord zostaje zdemaskowany dzięki objawieniu biblijnemu, które osiąga swój szczyt w Osobie Jezusa. To trzecia podstawowa idea antropologii Girarda. Ibidem, s. 30.

¹³ „Gdy filozofowie mówią o pragnieniu, często mają na myśli pewien dynamizm lub siłę, jaka angażuje człowieka u samych podstaw jego bytu. Pragnienie jest w tej perspektywie pewną motywacją do działania, dążeniem, ruchem w pewnym kierunku. Takie rozumienie pragnienia bliskie jest jego źródłowemu znaczeniu. W klasycznej łacinie słowo *desiderare* oznacza «stwierdzić brak czegoś», ale także «szukać». Człowiek odczuwa pewien brak, dlatego wyrusza na poszukiwanie, by odnaleźć to, co mogłoby tę pustkę zapełnić. W tym celu podejmuje działanie, realizując się w różnych sferach ludzkiego życia, tworząc kulturę i przyczyniając się do jej rozwoju”. Ibidem, s. 31.

częśnie zniekształca jego percepcję i uniemożliwia dotarcie do prawdy zarówno o rzeczywistości, jak i o sobie samym. Girard, w przeciwieństwie do współczesnej nauki, reprezentuje „pesymizm antropologiczny i kulturowy”¹⁴, co oznacza, że akcentuje ciemną stronę ludzkiej natury. W prezentowanym przez niego podejściu jednostka jest uwikłana w mechanizmy przemocy i kłamstwa¹⁵. W ten sposób typowy dla myśli europejskiej obraz człowieka, ukazywanego jako istota autonomiczna, racjonalna oraz zdolna do kierowania własnym zachowaniem, zostaje tutaj mocno zakwestionowany. W rozumieniu Girarda człowiek targany jest sprzecznościami. Co więcej, podlega słabo kontrolowanym namiętnościom, nie mając określonego przedmiotu pożądania. Odnajduje go dopiero w procesie naśladowania innych. Stąd też ta nieokreśloność przedmiotu ludzkiego pożądania stanowi specyficzną cechę człowieka¹⁶.

Jednakże Girard nie należy do proroków zagłady, gdy głosi swój pesymizm antropologiczny, socjologiczny i kulturowy. Światło w tunelu widzi w tradycji judeochrześcijańskiej. Właśnie ona, zamiast ukrywać mechanizmy mimetyczne, odkrywa je, opowiadając się radykalnie po stronie ofiar przemocy, a nie po stronie produkującej przemoc wspólnoty. Mechanizm przemocy zostaje według Girarda odsłaniany i neutralizowany na kartach Biblii¹⁷. Tu szczególnie ważna jest rola Jezusa z Jego

¹⁴ S. Budzik, *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H.U. von Balthasara i R. Schwagera*. Tarnów 1997, s. 42.

¹⁵ Ibidem. Jako przeciwieństwo tej pesymistycznej antropologii René Girarda rysuje się pozytywna antropologia personalistyczna Karola Wojtyły. Zamiast kategorii pragnienia wprowadza on kategorię upodobania. Według tej wizji człowiek jako osoba jest zdolny do miłości. Kocha on to, co jest związane z powstałym upodobaniem. Ono z kolei związane jest z dobrem: podoba się to, co jest dobre. Chodzi tu jednak przede wszystkim nie o upodobanie uczuciowe, które może być mylne, ale o upodobanie oparte na prawdzie o osobie. W taki sposób człowiek naturalnie skłania się do tego, co dobre. Dobro pociąga jego wolę ku wyborowi. Zob. K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 2015, s. 69–75. Tym, co łączy Girarda i Wojtyłę, jest próba zdefiniowania siły, która skłania człowieka do określonego kierunku działania.

¹⁶ Zob. S. Budzik, op. cit., s. 46–47.

¹⁷ Ibidem, s. 92–94.

nauką o Królestwie Bożym. Jezus wzywa do wyrzeczenia się przemocy, nawet we własnej obronie¹⁸.

Szczyt tego demontażu i równocześnie ukazanie niewinności ofiar przemocy, przy jednoczesnym oskarżeniu instytucji społecznych wywodzących się z religii ofiarniczych, dokonuje się według Girarda w Męce Jezusa¹⁹, który nie kieruje się logiką mimetyczną i nie odpłaca przemocą na przemoc. W swojej śmierci demaskuje oraz ostatecznie neutralizuje mechanizm mimetyczny. Jest kozłem ofiarnym – niepodobnym do innych, gdyż kierując się miłością – stał się nim dobrowolnie²⁰.

Pojawia się tutaj uzasadnione pytanie, czy jednostka może w ten sposób przyczynić się do zmian na poziomie struktury? To zaś nieuchronnie prowadzi do pytania o znaczenie czynu Jezusa na krzyżu. Czy można Jego Mękę i Śmierć rozumieć w kategoriach ofiary, a także czynu, który zakłada pełną wolność człowieka, kategoriach niebędących wynikiem mechanizmu mimetycznego? W tej materii pojawia się zatem istotne rozróżnienie między ofiarą w sensie *victima* i ofiarą w sensie *sacrificium*. O ile dla Girarda Jezus pozostawał ofiarą w sensie *victima*, o tyle pojawia się pytanie, czy jego ofiara była ofiarą w sensie *sacrificium*²¹.

Wolność w świecie wiary

Pytanie to odnosi się ostatecznie do rozróżnienia między poziomem naukowym a poziomem wiary w opisie rzeczywistości. Ma ono zatem potężne znaczenie epistemologiczne i dotyczy oceny wartości krzyża. Początkowo Girard rozumiał krzyż Jezusa jako źródło wiedzy²². Oznacza to, że na tym etapie Jezus był dla niego „ofiara w sensie *victima*, ale Jego męka i śmierć nie miały charakteru ofiary w znaczeniu *sacrifi-*

¹⁸ Ibidem, s. 105.

¹⁹ Ibidem, s. 108.

²⁰ Ibidem, s. 111–114.

²¹ Ibidem, s. 114.

²² M. Moosbrugger, *Glauben in einer unfreien Welt! Das schlagende Herz der Dramatischen Theologie Raymund Schwagers*, [w:] *Auf dem Weg zur Neubewertung der Tradition. Die Theologie von Raymund Schwager und sein neu erschlossener Nachlass*, red. M. Moosbrugger, J. Niewiadomski, Freiburg im Breisgau 2015, s. 33–34.

*cium*²³. W tym ujęciu męka Jezusa „nie jest ofiarą, ale wydarzeniem sprzeciwiającym się wszelkiej ofierze”²⁴.

Z czasem Girard jednak zmienił swoje rozumienie Śmierci Jezusa na krzyżu. Dokonało się to pod wpływem rozprawy Raymunda Schwagera pt. *Mimesis i wolność*²⁵ oraz wymiany listów z innsbruckim teologiem²⁶. Dlatego też znawcy Girarda są przekonani, że to właśnie spór o ofiarniczy charakter śmierci Jezusa znacząco wpłynął na rozwój jego dalszej myśli²⁷. W jaki więc sposób przedstawia Schwager Osobę Jezusa w obliczu mimetycznej mechaniki i procesów socjologicznych?

Schwager wychodzi od postrzegania Jezusa przede wszystkim jako człowieka wierzącego. W tej perspektywie Jezus jest oczywiście poddany mechanizmom socjologicznym i mimetycznym, jak każda jednostka, lecz jest On jednocześnie podtrzymywany przez inną, głębszą rzeczywistość. To rzeczywistość wiary rozumianej jako relacja z Bogiem

²³ S. Budzik, op. cit., s. 115.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Był to wykład wygłoszony przez R. Schwagera w ramach konferencji „Myth, Literature, and Bible”, która odbywała się w dniach 12–16 listopada 1984 roku w Provo (Utah/USA). Pierwotny tekst niemiecki, który na potrzeby konferencji został przetłumaczony na język angielski, został opublikowany w 1985 roku w „Zeitschrift für die katholische Theologie”. Angielskie wydanie pojawiło się dopiero w 2014 roku. Zob. M. Moosbrugger, *Editorische Anmerkungen*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 8, *Kirchliche, politische und theologische Zeitgenossenschaft*, red. idem, Freiburg im Breisgau 2017, s. 492. Obecnie tekst ten zatytułowany *Mimesis und Freiheit* jest do odnalezienia w krytycznej edycji pism Schwagera. Zob. R. Schwager, *Mimesis und Freiheit*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 8, *Kirchliche, politische und theologische Zeitgenossenschaft*, red. M. Moosbrugger, Freiburg im Breisgau 2017, s. 294–311.

²⁶ Korespondencja między Schwagerem a Girardem należy również do krytycznej edycji pism Schwagera: Red. N. Wandering, K. Peter, *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 6, *Briefwechsel mit René Girard*, Freiburg im Breisgau 2014. O tym, jak doszło do swoistego „pojednania” w kwestii rozumienia ofiary Jezusa w korespondencji między tymi dwoma myślicielami: zob. J. Niewiadomski, *Step-by-step: On the Way to the Rehabilitation in the Correspondence between Raymund Schwager and René Girard*, „Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2014, t. 21, s. 67–73. Na polskim gruncie odnosi się do tej soteriologicznej debaty B. Strączek. Por. B. Strączek, op. cit., s. 88–93.

²⁷ M. Moosbrugger, *Glauben in einer unfreien Welt!*, op. cit., s. 33.

Ojcem. Najpierw wyrażała się ona w głoszeniu Królestwa Bożego, którego pojawienie się identyfikował Jezus ze swoim słowem i czynem. Nauczanie to nie zostało jednak przyjęte. Zamiast akceptacji spotkała Jezusa przemoc ze strony własnych rodaków. Zaskakujące jest jednak to, że Jezus nie odpowiedział przemocą na przemoc. Więcej, w godzinie Męki przemienia On doświadczenie przemocy w akt, wolny i pełny miłości, oddania się Ojcu, w postawę, którą umożliwia mu akt wiary. Stąd więc, według Schwagera, czerpie Jezus siłę i tak potwierdza się siła Jego wiary²⁸. W tym miejscu istotne wydaje się pytanie, jaki wpływ ma omówiona wyżej koncepcja teologiczna Schwagera na antropologiczną myśl Girarda odnośnie do ludzkiej wolności?

Wychodząc od postrzegania Jezusa jako człowieka wierzącego, Schwager zakotwicza refleksję Girarda silniej na teologicznym gruncie²⁹. Początkowo łączność z teologią zaczynała się dla Girarda od problematyki grzechu pierworodnego, którego historia rozpoczyna się dla niego nietypowo, bo wraz z zabójstwem Abła. Natomiast Schwager nie nawiązywał w prosty sposób do nauki o grzechu pierworodnym, by włączyć teorię mimetyczną Girarda w obieg teologiczny. Źródło i dynamikę, która leży u podstaw grzechu pierworodnego Schwager odczytał w świetle teologii św. Pawła, jako gramatykę ludzkiego działania, i właśnie w ten sposób odniósł ją do Girarda. Według teologa z Innsbrucka człowiek jest, co prawda, poddany dynamice ofiarnej, jednak ludzka wolność wyprzedza ją logicznie, a także w pewien sposób również chronologicznie. Innymi słowy: wolność pozostaje nadal pozytywną przeciwwagą dla ukrytych mechanizmów ofiarnej.

²⁸ Teologię, która postrzega Jezusa jako wierzącego, Schwager rozwija w swojej drugiej książce *Jesus-Nachfolge*. Zob. R. Schwager, *Jesus-Nachfolge. Woraus lebt der Glaube?*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 1, *Frühe Hauptwerke*, red. M. Moosbrugger, Freiburg im Breisgau 2016, s. 257–421.

²⁹ Schwager wyprowadza argumentację dla swojej teologii wiary nie z abstrakcyjnie postrzeganej ludzkiej egzystencji, ale z konkretnej egzystencji Jezusa jako wierzącego. W Jego życiu manifestuje się sięgająca aż do podstaw ludzkiej egzystencji produktywność wiary. Schwager odrzucał przy tym zawężone intelektualistyczne pojmowanie wiary dla argumentacji fundamentalno-teologicznej. Por. M. Moosbrugger, *Glauben in einer unfreien Welt!*, op. cit., s. 36–37.

Dla Schwagera jest jednak jasne, że ludzka wolność w kontekście teologicznym staje się dopiero w pełni zrozumiała w perspektywie odkupienia człowieka. W tych ramach znajduje ona swoją afirmację, która przyjmuje konkretny wyraz w akcie wiary, dzięki któremu człowiek uzyskuje łaskę odkupienia. Ludzka wolność zostaje więc uwolniona z okowów mimetycznej mechaniki dzięki wierze, gdyż zostaje poddana innej logice niż logika mimetyczna. Ta różnica jest efektywnie znacząca i ma dla Schwagera wielką argumentacyjną wartość, gdyż pozwala na rozróżnienie opisu naukowego od opisu wiary. Teolog z Innsbrucka podkreśla, że ten drugi nie może być zredukowany do pierwszego³⁰.

Z tego też powodu zależało Schwagerowi na tym, by Girard zauważył i zaakceptował produktywną siłę wolnościową wiary. Jest ona bowiem w stanie nie tylko okazywać swoją moc w zbieżnościach ludzkiej wolności, ale również przy jej momentach konfliktowych. Ponadto może uczynić z nich owocne miejsce Objawienia Bożego i jego przekazu, jednocześnie nie ginąc w monolitycznym porządku³¹. To właśnie wiara może przemienić logikę ofiarniczą w dobrowolną ofiarę składaną w wolności.

Co więcej, w perspektywie Schwagera krzyż nie jest tylko źródłem wiedzy o rządzących światem mechanizmach mimetycznych, ale nade wszystko źródłem życia. Dalej, to nie ofiarnicza przemocowość wobec Jezusa, mająca swoje źródło w mimetycznej rywalizacji, pokazuje wyjątkowość krzyża, lecz wiara, która przemienia cierpienie i przemoc w oddanie – w prawdziwą ofiarę. Warto nadmienić, że korespondencja między Girardem a Schwagerem była naznaczona właśnie tą centralną teologiczną ideą Schwagera. Chodziło w niej o pokazanie różnicy między socjologicznie argumentującą nauką, która wszędzie rozpoznaje

³⁰ Ibidem, s. 31–33.

³¹ Tak interpretuje stanowisko Schwagera M. Moosbrugger we wstępie I tomu krytycznego wydania pism. Por. M. Moosbrugger, *Die Theologie Raymund Schwagers von ihrem Anfang her gelesen. Einführung und Editionsbericht*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 1, *Frühe Hauptwerke*, red. idem, Freiburg im Breisgau 2016, s. 24.

ofiarniczą logikę, a wiarą, która jest w stanie tę logikę przemienić, ponieważ czerpie natchnienie i siłę z zupełnie innego źródła³².

Stąd też w ówczesnym świecie możliwa jest wolna relacja człowieka z Bogiem. Jest to relacja, która nie podlega mechanizmom ofiarniczym, gdyż oparta jest na wierze, która funkcjonuje na zasadzie innej logiki³³. W świetle dyskursu prezentowanego przez Schwagera, wiary chrześcijańskiej nie można w pełni opisać jedynie w kategoriach socjologicznych czy mimetycznych. Co więcej, przyjęcie takiego podejścia prowadzi w konsekwencji do zredukowania fenomenu wiary wyłącznie do tych kategorii.

Akt wiary człowieka dokonuje się, zdaniem Schwagera, na drodze *imitatio Christi*. Nie jest to akt teoretyczny, ale egzystencjalny, który daje doświadczenie nowej rzeczywistości³⁴. O *imitatio Christi* wspomina również René Girard. Daje ono możliwość wyrwania się z zakłętego kręgu mimetycznego. Jego przeciwieństwem jest *imitatio diaboli*, a więc powielanie ukrytych i nieuświadomionych mechanizmów mimetycznych. Odsłania się tu ambiwalentny charakter pragnienia mimetycznego u Girarda, które nie musi w sposób nieunikniony prowadzić wyłącznie do przemocy, ale także służy pomnażaniu dobra³⁵.

Bogumił Strączek wskazuje, że w swoim dziele *Battling to the End*³⁶ Girard rozszerza spektrum *imitatio Christi* o ideę „innermost mediation”, którą za wskazanym autorem można przetłumaczyć jako „najgłębsze pośrednictwo”³⁷. Jak interpretuje on to pojęcie? „Chrześci-

³² M. Moosbrugger, *Glauben in einer unfreien Welt!*, op. cit., s. 33–34.

³³ Ibidem, s. 36.

³⁴ R. Schwager, *Jesus-Nachfolge*, op. cit., s. 362–363.

³⁵ B. Strączek, op. cit., s. 285–287.

³⁶ R. Girard, *Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre*, East Lansing 2010.

³⁷ B. Strączek, op. cit., s. 325. W niniejszym artykule stosuję polskojęzyczny przekład terminu „innermost mediation” według Bogumiła Strączka. Warto jednak zaznaczyć, że w polskich publikacjach można spotkać inne jego tłumaczenia: „mediacja intymna” (R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, przekł. C. Zalewski, Kraków 2018, s. 228), „mediacja serdeczna” lub „mediacja od serca” (A. Gielarowski, *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda*, Kraków 2021, s. 206).

jaństwo dokonuje istotnej rewolucji w rozumieniu wzorców imitacji poprzez ich interioryzację, uwewnętrznienie³⁸. Co to w konsekwencji oznacza? Przede wszystkim to, że ani pośrednictwo zewnętrzne, ani wewnętrzne nie odgrywa istotnej roli w naśladowaniu Chrystusa, gdyż obie formy zaostwiają tylko kryzys mimetyczny. „Dlatego naśladowanie Chrystusa polega na dotarciu do pragnienia ukrytego w najgłębszych strukturach ludzkiej podmiotowości, a pragnienie to jest boskim pierwiastkiem w człowieku i stanowi rdzeń jego człowieczeństwa³⁹. Naśladując Chrystusa, człowiek realizuje z jednej strony swoje pragnienie, ale z drugiej strony naśladownictwo wpływa na odkrycie jego tożsamości ukrytej „pod ofiarniczą powierzchnią ludzkiej świadomości⁴⁰. Człowiek odkrywa miarę tej tożsamości, co „pobudza w nim impuls do przyjęcia postawy ukierunkowanej na autentyczną przemianę⁴¹.

Tu widać łączność z teologią wiary Raymunda Schwagera, która osadza się na naśladowaniu Chrystusa i Jego wiary. Nie jest to naśladowanie czysto imitujące wzór i czysto moralne. Jest ono osadzone na fascynacji egzystencjalnej *desiderium*, które transformuje człowieka, jego patrzenie na siebie i świat oraz jego czyn. To nie człowiek jest tu modelem do naśladowania, a sam Bóg. Postawa uniżenia Chrystusa prowadzi do głębszego zrozumienia, na czym ma polegać udział w Jego pośrednictwie. Strączek tak to ujmuje:

Jeśli Jezus uniżył się i rezygnując z pokusy mesjańskiego triumfalizmu, «nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem», to w takim razie Jego naśladowca powinien czynić wszystko, aby zrezygnować z pobożnych ambicji przebudowy świata, które zwykle mają charakter mimetyczny, a więc posiadający w sobie potencjał do eskalowania przemocy. Samouniżenie oznacza rezygnację z nieograniczonych wymagań etycznych oraz

³⁸ Ibidem, s. 326.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

pogodzenie się z ograniczonymi możliwościami wpływania na rzeczywistość⁴².

Powraca tutaj uzasadnione pytanie, czy jednostka, która przez konwersję ocala siebie, może w ten sposób przyczynić się do zmian na poziomie struktury. Wizja, zgodnie z którą każdy człowiek, niezależnie i w izolacji od innych, podąża drogą naśladowania Chrystusa, skazana jest na porażkę. Schwager w swojej teologii wiary uzupełnia to, czego zabrakło w wizji Girarda ograniczonej do sfery egzystencji jednostki, z pominięciem zaangażowania społecznego na rzecz wykorzenienia przemocy z relacji międzyludzkich⁴³. Dodaje wspólnotę Kościoła jako wspólnotę ludzi odnowionych przez zbawienie przyjęte w akcie wiary. Pośrednictwo Kościoła, zakotwiczone w pośrednictwie Chrystusa i Jego uniżeniu, znacząco przyczynia się do uzdrowienia poddanego mimetycznemu pragnieniu świata⁴⁴.

Podsumowanie

Współczesny świat charakteryzuje się pluralizmem, który pozwala m.in. na kreowanie wielu propozycji w celu rozwiązania aktualnych kryzysów, zarówno w wymiarze kulturowo-społecznym, jak i egzystencjalnym. W tym kontekście wiara chrześcijańska jawi się jako jedna z wielu równorzędnych ofert odpowiedzi na te wyzwania. Zarówno Girard, jak i – w jeszcze większym stopniu – Schwager ukazują jednak jej wyjątkowy, wyzwalający potencjał, prowadzący do prawdziwej wolności. Źródłem tej wolności jest moc, którą daje wiara. Owa moc uzdalnia osobę ludzką do odwrócenia się od mechanizmów mimetycznych i zwrócenia się ku Bożej rzeczywistości. To ujęcie nie pozwala zredukować wiary do

⁴² Ibidem, s. 329.

⁴³ Ibidem, s. 331–338.

⁴⁴ Por. R. Schwager, *Erbsünde und Heilsdrama. Im Kontext von Evolution, Gentechnologie und Apokalyptik*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 7, *Beiträge zur Schöpfungslehre, Erbsündenlehre und zur Pneumatologie*, red. N. Wandering, Freiburg im Breisgau 2018, s. 223, 317–318.

jakiegokolwiek z mechanizmów opisywanych przez teorie socjologiczne ani do elementu mimetycznego.

Transformacyjna siła wiary ujawnia się dodatkowo w jej zdolności do odpowiedzi na zagrożenia, w tym o charakterze apokaliptycznym, wobec których staje współczesna ludzkość. Teoria mimetyczna Girarda, jako teoria antropologiczna, dąży do poznania prawdy o człowieku oraz o mechanizmach funkcjonujących w otaczającym go świecie. Jednak samo ich rozpoznanie i zrozumienie dynamiki ich funkcjonowania nadal ich nie neutralizuje i nie wyzwala z ich destrukcyjnego panowania. Co prawda, nauka dostarcza adekwatnego opisu mechanizmów rządzących człowiekiem, jednak nie daje odpowiedzi na pytanie, czy można wyzwolić się z ich okowów. Perspektywa teologii wiary Raymunda Schwagera, która ukazuje wolnościowo-produktywną siłę wiary chrześcijańskiej⁴⁵, uzupełnia tę lukę w antropologii Girarda. Wskazuje ona na możliwość wyzwolenia się z mechanizmów przemocy na drodze naśladowania Chrystusa. To właśnie na tej drodze człowiek otrzymuje od Boga konieczną moc, aby nie budować na destrukcyjnych strukturach mimetycznych. Owa wspomniana moc jest szczególnie doświadczana oraz przekazywana w Kościele i poprzez Kościół, który staje się przestrzenią aktualizacji zbawczego działania Boga w historii. To właśnie, zdaniem Schwagera, odróżnia chrześcijaństwo od innych religii i światopoglądów.

⁴⁵ Por. M. Moosbrugger, *Glauben in einer unfreien Welt!*, s. 33.

Bibliografia

- Benjamin W., *Kapitalismus als Religion*, [w:] idem, *Gesammelte Schriften*, t. 6, *Fragmente autobiographische Schriften*, red. R. Tiedmann, H. Schwenpnhäuser, Frankfurt a.M. 1991.
- Berger P.L., Luckmann T., *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*, Frankfurt a.M. 1980.
- Budzik S., *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H.U. von Balthasara i R. Schwagera*. Tarnów 1997.
- Gielarowski A., *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda*, Kraków 2021.
- Girard R., *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, przekł. C. Zalewski, Kraków 2018.
- Girard R., *Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre*, East Lansing 2010.
- Joas H., *Glaube als Option. Zukunftsmöglichkeiten des Christentums*, Freiburg im Breisgau 2012.
- Kulbat W., *Nowe koncepcje sekularyzacji w perspektywie teologicznej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2012, t. 19.
- Löffel J., *Wenn nichts fehlt, wo Gott fehlt. Das Christentum vor der religiösen Indifferenz*, Freiburg im Breisgau 2024.
- Moosbrugger M., *Die Theologie Raymund Schwagers von ihrem Anfang her gelesen. Einführung und Editionsbericht*, [w:] Raymund Schwager *Gesammelte Schriften*, t. 1, *Frühe Hauptwerke*, red. idem, Freiburg im Breisgau 2016.
- Moosbrugger M., *Editorische Anmerkungen*, [w:] Raymund Schwager *Gesammelte Schriften*, t. 8, *Kirchliche, politische und theologische Zeitgenossenschaft*, red. idem, Freiburg im Breisgau 2017.
- Moosbrugger M., *Glauben in einer unfreien Welt! Das schlagende Herz der Dramatischen Theologie Raymund Schwagers*, [w:] *Auf dem Weg zur Neubewertung der Tradition. Die Theologie von Raymund Schwager und sein neu erschlossener Nachlass*, red. M. Moosbrugger, J. Niewiadomski, Freiburg im Breisgau 2015.
- Napiórkowski A., *Współczesny sekularyzm a teologia sekularyzacji*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2014, t. 9.
- Niewiadomski J., *Chrześcijanin w zsekularyzowanym świecie – z „archeologii ruin” i hermeneutyki nadziei*, [w:] *Filozofia społeczna. Część II. Problemy i dyskusje*, red. S. Janeczek, A. Starościc, Lublin 2022.

- Niewiadomski J., *Step-by-step: On the Way to the Rehabilitation in the Correspondence between Raymund Schwager and René Girard*, „Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2014, t. 21.
- Raymund Schwager *Gesammelte Schriften*, t. 6, *Briefwechsel mit René Girard*, red. N. Wandering, K. Peter, Freiburg im Breisgau 2014.
- Romejko A., *Teoria mimetyczno-ofiarnicza – wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2002–2003, t. 15–16.
- Schwager R., *Erbsünde und Heilsdrama. Im Kontext von Evolution, Gentechnologie und Apokalyptik*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 7, *Beiträge zur Schöpfungslehre, Erbsündenlehre und zur Pneumatologie*, red. N. Wandering, Freiburg im Breisgau 2018.
- Schwager R., *Jesus-Nachfolge. Woraus lebt der Glaube?*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 1, *Frühe Hauptwerke*, red. M. Moosbrugger, Freiburg im Breisgau 2016.
- Schwager R., *Mimesis und Freiheit*, [w:] *Raymund Schwager Gesammelte Schriften*, t. 8, *Kirchliche, politische und theologische Zeitgenossenschaft*, red. M. Moosbrugger, Freiburg im Breisgau 2017.
- Schwager R., *Wahrheit und Gesellschaft*, „Orientierung. Katholische Blätter für weltanschauliche Information“ 1970, nr 17.
- Strączek B., *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019.
- Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 2015.

Słowa kluczowe: akt wiary, antropologia mimetyczna, mechanizmy socjologiczne, najgłębsze pośrednictwo, naśladowanie Chrystusa, wolność

Keywords: act of faith, freedom, imitation of Christ, innermost mediation, mimetic anthropology, sociological mechanisms

Streszczenie

Celem tekstu jest refleksja nad możliwością wolnego aktu wiary w świecie mimetycznej rywalizacji. Antropologia mimetyczna René Girarda zostaje zestawiona z teologią Raymunda Schwagera, na którą wpływ miała teoria społecznego konstruowania rzeczywistości Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna. Współczesna rzeczywistość pluralistyczna wytwarza wiele „prawd”, które rywalizują ze sobą bądź pretendują do bycia równorzędnymi. Wniosek tego artykułu ma ukazać, że – w ujęciu teologii wiary Schwagera – wolny akt wiary jest możliwy w świecie mimetycznym na drodze naśladowania Chrystusa. Nie jest to naśladownictwo mimetyczne ani wyłącznie zewnętrzno-moralne, ale oparte na „najgłębszym pośrednictwie”, czyli wypływające z wnętrza człowieka pragnienie, będące w nim elementem nadprzyrodzonym.

Is an Act of Faith Possible in a World of Mimetic Rivalry?

Raymund Schwager's Theology of Faith Versus René Girard's Anthropology

Abstract

The aim of this paper is to reflect on the possibility of a free act of faith in a world of mimetic rivalry. René Girard's mimetic anthropology is juxtaposed with the theology of Raymund Schwager, which was influenced by Peter L. Berger and Thomas Luckmann's theory of the social construction of reality. Contemporary pluralistic reality generates multiple "truths" that either compete with one another or claim equal validity. The conclusion of this article seeks to demonstrate that, according to Schwager's theology of faith, a free act of faith is possible in a mimetic world through the imitation of Christ. This imitation is neither mimetic in the Girardian sense nor merely external and moral; rather, it is grounded in the "innermost mediation," that is, in a desire arising from within the human person, constituting a supernatural element within him.

Ks. Bartłomiej Waclawek*

ORCID 0009-0002-9734-2818

Rumia

Teoria mimetyczna René Girarda wobec obrazu społeczności muzułmańskiej we Francji w wybranych dziełach literackich

Wstęp

Literatura stanowi ważne źródło poznania przemian społecznych i kulturowych, ponieważ nie tylko odzwierciedla doświadczenia jednostek, ale także ukazuje sposób postrzegania zjawisk kształtujących współczesne społeczeństwa. We Francji do chętnie podejmowanych tematów należy obecność społeczności muzułmańskiej, której obraz wiąże się z procesami migracyjnymi oraz relacjami między społeczeństwem większościowym a środowiskami imigranckimi¹.

* Ks. Bartłomiej Waclawek, mgr; nauczyciel w Powiatowym Zespole Szkół nr 2 im. H. Roszczyńskiego w Rumi; e-mail: waclawekbartlomiej@gmail.com.

¹ Por. J. Mouktapa, *Avant-propos de l'éditeur*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris 2006, s. 9; M. Renard, *Les débuts de la présence musulmane en France et son encadrement*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris

W literaturze francuskiej można wyróżnić dwa zasadnicze sposoby przedstawiania powyższej problematyki. Pierwszy reprezentują autorzy opisujący środowiska muzułmańskie z punktu widzenia większości społeczeństwa francuskiego, drugi natomiast pisarze wywodzący się z rodzin imigranckich, ukazujący doświadczenie życia wewnątrz tych społeczności. Zestawienie obu ujęć pozwala pełniej uchwycić złożoność współczesnych debat dotyczących obecności muzułmanów we Francji².

Pomocnym narzędziem interpretacji tych przedstawień jest teoria mimetyczna René Girarda, która wskazuje na znaczenie pragnienia mimetycznego, mechanizmu kozła ofiarnego oraz procesów prowadzących do społecznej rywalizacji i wykluczenia. Teoria ta umożliwia odczytanie analizowanych utworów nie tylko jako zapis określonych zjawisk społecznych, lecz także jako świadectwo mechanizmów kształtujących relacje między większością a mniejszościami.

Problematyka obrazu społeczności muzułmańskiej we współczesnej literaturze francuskiej była już przedmiotem wcześniejszych badań autora³. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie obrazu społeczności muzułmańskiej we Francji na podstawie wybranych dzieł literackich oraz próba ich interpretacji za pomocą teorii mimetycznej René Girarda. W pierwszej części omówione zostaną utwory przedstawiające tę problematykę z zewnętrznego punktu widzenia, następnie dzieła autorów wywodzących się ze środowisk imigranckich, a w części końcowej zaproponowana zostanie ich interpretacja w świetle najważniejszych kategorii teorii Girarda.

2006, s. 748–760; A. Boyer, *La diversité et la place de l'islam en France après 1945*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris 2006, s. 794.

² Por. J.-M. Moura, *Littératures francophones et théorie postcoloniale*, Paris 1999.

³ B. Wacławek, *Środowisko muzułmańskie we Francji na przykładzie wybranych dzieł literackich*, „Cywilizacja i Polityka” 2025, nr 23, s. 75–85.

1. „Zewnętrzny” punkt widzenia

Pierwszym utworem, który poddano analizie, jest powieść *Uległość* Michela Houellebecqa. Autor należy do najbardziej rozpoznawalnych współczesnych pisarzy francuskich, a jego twórczość od wielu lat wywołuje dyskusje dotyczące kondycji społeczeństwa zachodniego oraz przyszłości Europy. Powieść opublikowana w 2015 r. wpisuje się w tę problematykę, przedstawiając fikcyjną wizję Francji znajdującej się w okresie głębokich przemian społeczno-politycznych⁴.

Akcja rozgrywa się w niedalekiej przyszłości, gdy wybory prezydenckie wygrywa kandydat reprezentujący umiarkowaną partię muzułmańską. Najważniejsze wydarzenia obserwujemy oczami François – wykładowcy literatury na Sorbonie, człowieka pogrążonego w kryzysie osobistym i zawodowym. Bohater nie angażuje się w życie polityczne, jednak stopniowo dostrzega, że zmiany zachodzące w państwie zaczynają wpływać również na jego własną przyszłość.

Houellebecq nie przedstawia przejęcia władzy przez muzułmanów jako gwałtownej rewolucji czy efektu przemocy. Wręcz przeciwnie – nowe porządki wprowadzane są stopniowo, z wykorzystaniem demokratycznych procedur oraz społecznego zmęczenia dotychczasowym modelem funkcjonowania państwa. To właśnie ten element odróżnia powieść od wielu wcześniejszych wizji konfliktu cywilizacyjnego. Autor sugeruje, że społeczeństwo pogrążone w kryzysie wartości może zaakceptować daleko idące zmiany nie dlatego, że zostaje do nich zmuszone, lecz dlatego, że wcześniej zaczęło porzucać własne dziedzictwo historyczne i kulturowe.

Istotną rolę odgrywa postać Roberta Redigera, wpływowego przedstawiciela kierownictwa uniwersytetu, który po przejściu na islam staje się jednym z najważniejszych reprezentantów nowego porządku. W rozmowach z François przekonuje, że islam oferuje bardziej stabilny model organizacji życia społecznego niż współczesny liberalizm. Nie chodzi wyłącznie o religię, lecz o całościową wizję społeczeństwa opartą

⁴ Por. M. Houellebecq, *Uległość*, Warszawa 2015.

na jasno określonej hierarchii, autorytecie oraz trwałości rodziny. Rediger staje się więc nie tylko bohaterem powieści, ale również nośnikiem najważniejszych pytań, które Houellebecq stawia współczesnej Europie.

Wraz z postępującymi zmianami zmienia się również codzienne życie Francuzów. Część kobiet rezygnuje z aktywności zawodowej, coraz częściej pojawiają się islamskie symbole religijne, a instytucje publiczne stopniowo dostosowują się do nowych realiów. Autor nie opisuje tych procesów w sposób sensacyjny, lecz raczej jako następstwo decyzji podejmowanych przez ludzi, którzy uznają nowe warunki za korzystniejsze od dotychczasowych. W efekcie obraz islamu przedstawiony w powieści pozostaje znacznie bardziej złożony niż prosty stereotyp kojarzonej z przemocą religii.

Głównym przedmiotem zainteresowania Houellebecqa nie jest sama społeczność muzułmańska, lecz kryzys współczesnej Francji. Islam pełni przede wszystkim funkcję zwierciadła, w którym odbijają się słabości zachodniego społeczeństwa: osłabienie więzi społecznych, relatywizm moralny, indywidualizm oraz utrata poczucia wspólnego celu. Z tego względu *Uległość* jest raczej powieścią o kondycji współczesnego Zachodu niż o islamie jako takim.

Drugim przykładem literatury przedstawiającej społeczność muzułmańską z zewnętrznego punktu widzenia jest powieść *Obóz świętych* Jeana Raspaila. Utwór został opublikowany w 1973 roku, a więc znacznie wcześniej niż *Uległość*, w okresie intensywnych przemian związanych z dekolonizacją oraz wzrostem emigracji do państw Europy Zachodniej. Choć powieść powstała w zupełnie innych realiach politycznych, od wielu lat pozostaje jednym z najczęściej przywoływanych utworów w dyskusjach dotyczących migracji oraz przyszłości cywilizacji europejskiej⁵.

Autor przedstawia historię ogromnej flotyli statków przewożących setki tysięcy pochodzących z subkontynentu indyjskiego mieszkańców do wybrzeży Francji. Sama podróż staje się punktem wyjścia do ukazania reakcji europejskich elit politycznych, mediów, środowisk intelektu-

⁵ J. Raspail, *Obóz świętych*, Warszawa 2015.

alnych oraz części przedstawicieli Kościoła. Większość z nich opowiada się za bezwarunkowym przyjęciem przybyszów, odwołując się do wartości humanitarnych, odpowiedzialności moralnej oraz konieczności zadośćuczynienia za kolonialną przeszłość Europy. Równocześnie autor ukazuje nieliczne osoby próbujące przeciwstawić się nadchodzącym zmianom, przedstawiając je jako jednostki osamotnione i pozbawione realnego wpływu na bieg wydarzeń.

W przeciwieństwie do *Uległości*, gdzie zasadniczą rolę odgrywa transformacja instytucji państwowych, w *Obozie świętych* dominuje wizja gwałtownego załamania dotychczasowego porządku społecznego. Przybycie migrantów prowadzi do dezorganizacji funkcjonowania państwa, masowych ucieczek ludności oraz rozpadu instytucji odpowiedzialnych za utrzymanie ładu publicznego. Katastroficzny charakter narracji podkreśla sam tytuł powieści, odwołujący się do symboliki biblijnej i zapowiadający konfrontację o wymiarze cywilizacyjnym.

Raspail w powieści nie koncentruje się bezpośrednio na społeczności muzułmańskiej we Francji, lecz przedstawia przede wszystkim masową migrację ludności spoza kręgu cywilizacji zachodniej. Dlatego islam stanowi jedynie jeden z elementów szerszej refleksji nad konsekwencjami migracji, przemian demograficznych oraz przyszłości kulturowej Europy. Dla autora zasadniczym przedmiotem zainteresowania nie jest bowiem charakterystyka samej społeczności muzułmańskiej, lecz reakcje społeczeństwa francuskiego na procesy migracyjne oraz ich wpływ na postrzeganie tożsamości i ładu społecznego.

Obie omówione powieści łączy krytyczne spojrzenie na przemiany zachodzące we współczesnej Francji, jednak każda z nich interpretuje te procesy inaczej. Houellebecq koncentruje się przede wszystkim na wewnętrznym kryzysie społeczeństwa zachodniego, wskazując, że to jego osłabienie umożliwia pojawienie się nowego modelu organizacji życia społecznego. Raspail natomiast akcentuje zagrożenie wynikające z masowej migracji i przedstawia je jako czynnik prowadzący do rozpadu dotychczasowego porządku cywilizacyjnego. W obu przypadkach społeczność muzułmańska staje się ważnym elementem

refleksji nad przyszłością Francji, choć nie jest przedstawiana w identyczny sposób.

2. „Wewnętrzny” punkt widzenia

Odmienny sposób przedstawiania społeczności muzułmańskiej odnaleźć można w twórczości autorów wywodzących się z rodzin imigranckich lub związanych ze środowiskiem francuskich muzułmanów. W przeciwieństwie do pisarzy opisujących rzeczywistość z zewnątrz, koncentrują się oni głównie na codziennym doświadczeniu życia pomiędzy dwiema kulturami. Podejmują zagadnienia związane z poszukiwaniem własnej tożsamości, problemami integracji, funkcjonowaniem mieszkańców przedmieść (fr. *banlieues*) oraz miejscem islamu w życiu współczesnych Francuzów. Ich twórczość rzadziej opiera się na wizjach przyszłości czy katastroficznych scenariuszach, częściej natomiast opisuje rzeczywistość znaną z własnych doświadczeń lub obserwacji.

Pierwszym przykładem jest autobiograficzna książka *Qu'Allah bénisse la France!* autorstwa Abd al Malika (właśc. Régisa Fayette-Mikano), francuskiego rapera i pisarza pochodzącego z rodziny kongijskich imigrantów. Choć wychowywał się w środowisku muzułmańskim, swoją religijność świadomie pogłębił i nadał jej osobisty charakter. Prezentuje własną drogę do wiary jako proces poszukiwania odpowiedzi na pytania dotyczące sensu życia, miejsca w społeczeństwie oraz własnej tożsamości⁶. Przyjęty arabski pseudonim *Abd al Malik* (z arab. *Sługa Króla*) ma wymiar symboliczny, gdyż *al Malik* (*Król*) jest jednym z czterdziestu dziewięciu imion Boga w islamie⁷.

Akcja książki rozgrywa się na przedmieściach Strasburga, w których autor dorastał, w środowisku naznaczonym problemami społecznymi, ubóstwem oraz ograniczonymi perspektywami życiowymi młodych ludzi. Abd al Malik opisuje rzeczywistość, w której przestępczość, handel narkotykami czy przemoc stają się dla części mieszkańców codzienno-

⁶ Abd al Malik, *Qu'Allah bénisse la France!*, Paris 2007.

⁷ Por. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2011, s. 583–586.

ścią. Pokazuje również, że życie na francuskich przedmieściach nie daje się sprowadzić wyłącznie do stereotypów obecnych w debacie publicznej. Obok ludzi wybierających drogę przestępczą funkcjonują osoby starające się zdobyć wykształcenie, znaleźć pracę oraz budować swoją przyszłość w ramach społeczeństwa francuskiego.

Ważnym motywem książki jest doświadczenie bycia postrzeganym przede wszystkim przez pryzmat pochodzenia oraz miejsca zamieszkania. Z opisu wynika, że mieszkańcy francuskich przedmieść często spotykają się z uprzedzeniami jeszcze przed nawiązaniem jakiegokolwiek kontaktu z przedstawicielami większości społeczeństwa. Tego rodzaju doświadczenia prowadzą do poczucia wykluczenia, które dla części młodych ludzi staje się źródłem frustracji oraz utraty zaufania do instytucji państwa.

Przełomowym momentem autobiograficznej opowieści staje się odkrycie islamu. Autor przedstawia religię nie jako narzędzie konfliktu, lecz jako drogę prowadzącą do uporządkowania własnego życia. Szczególną inspirację odnajduje w postaci Malcolma X, dostrzegając w jego biografii przykład człowieka, który dzięki religii dokonał głębokiej przemiany osobistej. W interpretacji Abd al Malika islam sprzyja odpowiedzialności, samodyscyplinie oraz pokojowemu współistnieniu z innymi ludźmi. Nie pozostaje więc w sprzeczności z obywatelskim modelem funkcjonowania Republiki Francuskiej, lecz może stać się jednym z elementów sprzyjających integracji społecznej.

Drugim utworem ukazującym tę problematykę od wewnątrz jest powieść *Starszy brat* autorstwa Mahira Guvena. Autor pochodzi z rodziny o kurdyjskich korzeniach i należy do pokolenia pisarzy, których twórczość ukształtowały wydarzenia pierwszych dekad XXI w., zwłaszcza debata dotycząca terroryzmu, radykalizacji oraz miejsca islamu we współczesnej Europie⁸.

Powieść opowiada historię dwóch braci wychowujących się na przedmieściach Paryża. Starszy z nich stara się prowadzić zwyczajne życie i odnaleźć swoje miejsce w społeczeństwie, podczas gdy młodszy

⁸ Por. M. Guven, *Starszy brat*, Warszawa 2019.

stopniowo ulega procesowi radykalizacji, którego konsekwencją staje się wyjazd do Syrii i wstąpienie w szeregi tzw. Państwa Islamskiego. Autor nie przedstawia jednak tej decyzji jako prostego skutku religijnego fanatyzmu. Pokazuje raczej złożony spłot czynników społecznych, rodzinnych i psychologicznych, które prowadzą młodego człowieka do podjęcia tak dramatycznego wyboru.

Jednym z atutów powieści jest realistyczny obraz codziennego życia mieszkańców francuskich przedmieść. Guven ukazuje różnorodność postaw obecnych w społeczności muzułmańskiej, unikając jej jednowymiarowego przedstawienia. Obok osób głęboko wierzących pojawiają się bohaterowie traktujący islam jako element rodzinnej tradycji lub własnej tożsamości kulturowej. Dzięki temu wyraźnie widać, że francuscy muzułmanie nie tworzą jednolitej grupy, lecz stanowią środowisko zróżnicowane pod względem przekonań, praktyk religijnych oraz sposobu postrzegania własnego miejsca we francuskim społeczeństwie.

Na uwagę zasługuje również sposób przedstawienia mechanizmów prowadzących do wykluczenia społecznego. Bohaterowie powieści doświadczają ograniczonych możliwości awansu, stereotypowego postrzegania oraz trudności w budowaniu poczucia przynależności. Guven nie usprawiedliwia radykalizacji, ale stara się zrozumieć procesy, które mogą prowadzić niektórych młodych ludzi do odrzucenia społeczeństwa, w którym się wychowali. Dzięki temu *Starszy brat* staje się nie tylko powieścią o terroryzmie, lecz przede wszystkim opowieścią o kryzysie tożsamości, poszukiwaniu własnego miejsca i konsekwencjach społecznego wykluczenia.

3. Interpretacja utworów w świetle teorii mimetycznej

Przedstawione utwory ukazują odmienne sposoby opisywania społeczności muzułmańskiej we Francji, jednak mimo różnic można odnaleźć w nich wspólne mechanizmy, które dobrze wyjaśnia teoria mimetyczna René Girarda. Francuski myśliciel zwracał uwagę, że ludzkie pra-

gnienia bardzo często nie rodzą się w sposób całkowicie autonomiczny, lecz są naśladowaniem pragnień innych ludzi. Tego rodzaju zależność prowadzi do rywalizacji, narastania napięć, a w konsekwencji do poszukiwania osoby albo grupy, którym przypisuje się odpowiedzialność za powstały konflikt. W takim momencie pojawia się mechanizm kozła ofiarnego, pozwalający danej wspólnocie przypisać odpowiedzialność za własne problemy wybranej grupie społecznej⁹.

Analizowane utwory pokazują, że podobne mechanizmy mogą funkcjonować zarówno w społeczeństwie większościowym, jak i w środowiskach imigranckich¹⁰. Nie oznacza to oczywiście, że wszyscy autorzy świadomie odwołują się do koncepcji Girarda. Teoria mimetyczna stanowi raczej narzędzie interpretacyjne, pozwalające lepiej wyjaśnić relacje między bohaterami oraz sposób przedstawiania napięć społecznych¹¹.

Szczególnie wyraźnie widać to w powieści *Uległość* Michela Houellebecqa. François początkowo obserwuje zachodzące przemiany z dystansu, jednak stopniowo zaczyna dostrzegać korzyści wynikające z zaakceptowania nowego porządku. W świetle teorii mimetycznej postać Roberta Redigera można interpretować jako *model* (*wzór*) pragnienia mimetycznego dla François. Bohater dostrzega w nim człowieka, który osiągnął stabilizację, prestiż społeczny i poczucie sensu, co może wpływać na jego sposób postrzegania własnych wyborów. Taka interpretacja sugeruje, że decyzje François wynikają nie tylko z przekonań religijnych, lecz również z dążenia do uczestnictwa w świecie postrzeganym jako bardziej uporządkowany.

Houellebecq w swojej powieści nie krytykuje wyłącznie islamu. Znacznie częściej autor kieruje uwagę na kryzys współczesnego społeczeństwa zachodniego. W interpretacji opartej na teorii Girarda oznacza to, że źródłem napięcia nie jest obecność społeczności muzułmań-

⁹ Por. R. Girard, *Kozioł ofiarny*, Łódź 1987, s. 8–13; idem, *Widziałem szatana...*, s. 18–20.

¹⁰ Por. idem, *Sacrum i przemoc*, Kraków 2019, s. 69–85.

¹¹ Por. idem, *Prawda powieściowa...*, Warszawa 2001, s. 8–11.

skiej sama w sobie, lecz osłabienie dotychczasowego modelu kultury, który przestaje być atrakcyjny dla własnych przedstawicieli. W tej sytuacji islam staje się alternatywnym modelem organizacji życia społecznego, zdolnym przyciągać ludzi poszukujących trwałych punktów odniesienia.

Nieco inaczej mechanizmy te funkcjonują w *Obozie świętych* Jeana Raspaila. W tej powieści główną kategorią interpretacyjną staje się figura *Innego*. Migranci przybywający do Europy zostają przedstawieni jako grupa wywołująca lęk oraz poczucie zagrożenia. Społeczeństwo europejskie koncentruje wokół nich własne obawy dotyczące utraty bezpieczeństwa, tożsamości oraz ciągłości kulturowej. W tym sensie napływowa ludność zaczyna pełnić funkcję zbiorowego kozła ofiarnego, na którego przenoszona jest odpowiedzialność za problemy znacznie głębiej zakorzenione w samej kulturze Zachodu.

Raspail odwraca klasyczny mechanizm opisany przez Girarda. W jego wizji to nie wspólnota większościowa odzyskuje jedność dzięki wskazaniu kozła ofiarnego, lecz przeciwnie – ulega dalszemu rozpadowi. Powieść nie prowadzi więc do pojednania ani odbudowy porządku społecznego, ale ukazuje stopniową utratę zdolności do wspólnego działania. W rezultacie konflikt pozostaje nierozwiązany i obejmuje kolejne obszary życia społecznego¹².

Odmienne spojrzenie odnajdujemy w autobiograficznej książce Abd al Malika. Autor opisuje własne doświadczenia dorastania w środowisku, które często postrzegane jest przez większość społeczeństwa przez pryzmat stereotypów i uprzedzeń. W jego interpretacji islam nie pogłębia konfliktu, lecz staje się drogą prowadzącą do jego przezwyciężenia. Tak rozumiana religia pozwala przerwać mechanizm rywalizacji mimetycznej poprzez zmianę hierarchii wartości oraz odejście od potrzeby nieustannego porównywania się z innymi. Jej miejsce zajmuje odpowiedzialność za własne życie, rodzinę i lokalną wspólnotę.

Podobne zagadnienia podejmuje Mahir Guven, choć przedstawia je znacznie bardziej ambiwalentnie. Bohaterowie *Starszego brata* funk-

¹² Por. idem, *Sacrum i przemoc*, Kraków 2019, s. 13.

cjonują pomiędzy światem kultury rodzinnej a społeczeństwem francuskim, nie odnajdując pełnego miejsca w żadnym z nich. Tego rodzaju sytuacja sprzyja poszukiwaniu nowych wzorców identyfikacji. W przypadku młodszego z braci takim wzorem staje się środowisko radykalnego islamizmu, które oferuje poczucie przynależności, jasno określony system wartości oraz prostą odpowiedź na złożone problemy współczesnego świata. W interpretacji odwołującej się do teorii Girarda radykalizacja nie jest jedynie skutkiem przekonań religijnych, ale również efektem procesu naśladowania określonych modeli zachowań oraz pragnienia odnalezienia własnego miejsca we wspólnotcie¹³.

Omówione utwory pokazują, że społeczność muzułmańska we Francji przedstawiana jest w literaturze w sposób zróżnicowany. Jedni autorzy akcentują zagrożenia wynikające z przemian społecznych i kulturowych, inni koncentrują się na problemach codziennego życia oraz integracji, jeszcze inni próbują zrozumieć źródła narastających konfliktów. Teoria mimetyczna Girarda nie rozstrzyga, która z tych perspektyw jest najbardziej trafna, pozwala jednak lepiej zrozumieć mechanizmy prowadzące do powstawania napięć, wzajemnej nieufności oraz procesów wykluczania poszczególnych grup społecznych. Tym samym teoria mimetyczna Girarda stanowi wartościowe narzędzie interpretacji współczesnej literatury podejmującej problematykę obecności islamu we Francji.

Zakończenie

Interpretacja wybranych utworów literackich uzasadnia przekonanie, że obraz społeczności muzułmańskiej we Francji jest znacznie bardziej złożony, niż sugerują często obecne w debacie publicznej uproszczenia i stereotypy. Literatura nie przedstawia jednolitego obrazu islamu ani środowisk imigranckich, lecz ukazuje szerokie spektrum postaw, doświadczeń oraz sposobów interpretowania współczesnych przemian społecznych. W zależności od punktu widzenia autora społeczność

¹³ Por. idem, *Widziałem szatana...*, s. 17–21.

muzułmańska może być przedstawiana jako źródło zagrożeń dla dotychczasowego porządku społecznego, ale także jako grupa zmagająca się z problemami wykluczenia, poszukiwaniem własnej tożsamości oraz integracją z francuskim społeczeństwem.

Teoria mimetyczna René Girarda stanowi użyteczne narzędzie interpretacji współczesnej literatury francuskiej. Pozwala ona spojrzeć na przedstawiane konflikty nie tylko jako efekt różnic religijnych czy kulturowych, ale także jako rezultat mechanizmów społecznych obecnych w każdej wspólnotie. Kategorie pragnienia mimetycznego, figury *Innego* oraz mechanizmu kozła ofiarnego umożliwiają lepsze zrozumienie sposobów budowania relacji pomiędzy większością społeczeństwa francuskiego a środowiskami muzułmańskimi.

Należy podkreślić, że żaden z interpretowanych autorów nie proponuje prostych rozwiązań przedstawianych problemów. Zarówno literatura reprezentująca zewnętrzny punkt widzenia, jak i wewnętrzny ukazuje złożoność współczesnej Francji, w której współistnieją procesy integracji, marginalizacji, wzajemnego naśladowania oraz narastania napięć społecznych. Zastosowanie teorii mimetycznej pozwala dostrzec, że konflikty te nie wynikają wyłącznie z odmienności religijnej czy etnicznej, lecz także z mechanizmów obecnych w funkcjonowaniu każdego społeczeństwa.

Podsumowując, literatura francuska stanowi cenne źródło poznania współczesnych przemian społecznych, natomiast teoria Girarda dostarcza narzędzi umożliwiających ich pogłębioną interpretację. Zestawienie obu ujęć pozwala pełniej zrozumieć nie tylko sposób przedstawiania społeczności muzułmańskiej we Francji, ale również mechanizmy kształtujące relacje społeczne we współczesnej Europie.

Bibliografia

- Abd al Malik, *Qu'Allah bénisse la France!*, Paris 2007.
- Arkoun M. (red.), *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, Paris 2006.
- Boyer A., *La diversité et la place de l'islam en France après 1945*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris 2006.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2011.
- Girard R., *Kozioł ofiarny*, Łódź 1987.
- Girard R., *Prawda powieściowa i kłamstwo romantyczne*, Warszawa 2001.
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, Kraków 2019.
- Girard R., *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002.
- Guven M., *Starszy brat*, Warszawa 2019.
- Houellebecq M., *Uległość*, Warszawa 2015.
- Moura J.-M., *Littératures francophones et théorie postcoloniale*, Paris 1999.
- Mouttapa J., *Avant-propos de l'éditeur*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris 2006.
- Raspail J., *Obóz świętych*, Warszawa 2015.
- Renard M., *Les débuts de la présence musulmane en France et son encadrement*, [w:] *Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, red. M. Arkoun, Paris 2006.
- Wacławek B., *Środowisko muzułmańskie we Francji na przykładzie wybranych dzieł literackich*, „Cywilizacja i Polityka” 2025, nr 23.

Słowa kluczowe: Francja, René Girard, islam, literatura francuska, teoria mimetyczna, tożsamość

Keywords: France, French literature, René Girard, identity, Islam, mimetic theory

Streszczenie

Artykuł analizuje obraz społeczności muzułmańskiej we Francji przedstawiony w wybranych dziełach literatury francuskiej w świetle teorii mimetycznej René Girarda. Punktem wyjścia jest założenie, że literatura stanowi ważne źródło wiedzy o przemianach społecznych związanych z obecnością islamu we współczesnej Francji. Analizie poddano utwory autorów reprezentujących zarówno spojrzenie „zewnątrzne” (Michel Houellebecq, Jean Raspail), jak i „wewnętrzne” (Abd al Malik, Mahir Guven). Zastosowanie kategorii pragnienia mimetycznego, mechanizmu kozła ofiarnego oraz figury *Innego* pozwala ukazać odmienne sposoby przedstawiania społeczności muzułmańskiej oraz źródeł narastających napięć społecznych. Teoria Girarda stanowi użyteczne narzędzie interpretacji współczesnej literatury francuskiej podejmującej problematykę obecności islamu we Francji.

René Girard's Mimetic Theory and the Representation of the Muslim Community in France in Selected Literary Works

Abstract

The article examines the representation of the Muslim community in France in selected works of French literature through the lens of René Girard's mimetic theory. It is based on the assumption that literature constitutes an important source of insight into the social transformations associated with the presence of Islam in contemporary France. The analysis focuses on works by authors representing both "external" (Michel Houellebecq, Jean Raspail) and "internal" (Abd al Malik, Mahir Guven) perspectives. Applying the concepts of mimetic desire, the scapegoat mechanism, and the figure of the Other makes it possible to identify different ways of portraying the Muslim community and the sources of growing social tensions. Girard's theory provides a useful framework for interpreting contemporary French literature addressing the presence of Islam in France.

Ks. Adam Romejko*
ORCID: 0000-0002-8513-2955
Uniwersytet Gdański

Myśl René Girarda w Europie Środkowo-Wschodniej. Recepcja i stan badań

Wstęp

W 2025 roku przypadła 10. rocznica śmierci francusko-amerykańskiego antropologa i literaturoznawcy René Girarda. Była to dobra okazja do podjęcia refleksji nad wpływem wypracowanej przez niego teorii mimetycznej na świat intelektualny, w tym w Polsce oraz w bliskich jej pod względem kulturowym i historycznym państwach, które stanowią obszar określany mianem Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW). Kwestii tej poświęcony został niniejszy artykuł¹. Najpierw wskaza-

* Ks. Adam Romejko, dr hab.; profesor w Instytucie Politologii, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański; e-mail: adam.romejko@ug.edu.pl.

¹ Pierwotnie artykuł został opracowany jako rozdział anglojęzycznego kompendium poświęconego teorii mimetycznej, redagowanego przez S. Cowdella, J. Hodge'a i C. Fleminga (*The Bloomsbury Handbook of Mimetic Theory*, London 2027). Ze względu na ograniczoną objętość rozdziału (maksymalnie 3 tys. słów) jego rozszerzoną, ponad dwukrotnie dłuższą wersję opublikowano w czasopiśmie

no w nim państwa tworzące EŚW, a następnie przedstawiono, w jaki sposób przyjmowano i wykorzystywano myśl Girarda w tym regionie. Ponieważ największa liczba badaczy teorii mimetycznej pochodzi z Polski, prezentację recepcji myśli Girarda podzielono na dwie części – w pierwszej omówiono sytuację w Polsce, w drugiej przedstawiono badaczy z pozostałych państw EŚW. Na koniec przywołano doświadczenia uczonych zajmujących się teorią mimetyczną – w pracy naukowej oraz życiu osobistym.

Studiując recepcję myśli Girarda w EŚW, korzystano z danych zawartych w katalogach bibliotek narodowych poszczególnych państw. Istotnym ułatwieniem były katalogi polskiej Biblioteki Narodowej oraz Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, oparte na tej samej platformie komputerowej – oferują one m.in. możliwość wyszukiwania publikacji za pomocą słów kluczowych. Drogą elektroniczną nawiązano kontakt z poszczególnymi uczonymi, prosząc ich o udzielenie odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu dotyczące takich spraw, jak: wykorzystanie teorii mimetycznej w badaniach naukowych, reakcje naukowców i studentów na myśl Girarda oraz publikacje, w których stosowano jego idee. Wypowiedzi uzyskane od ponad 60 uczonych można uznać za przydatne w przygotowaniu tego opracowania. Przywołując ich imiona i nazwiska, autor wyraża im wdzięczność, a jednocześnie nadzieję, że stanie się to przyczynkiem do dalszej współpracy.

Uczeni byli proszeni o wskazanie znanych sobie autorów zajmujących się twórczością Girarda, przede wszystkim zaś tych pochodzących z ich krajów. Za mniej interesujące z perspektywy recepcji myśli Girarda w EŚW należy uznać publikacje wydawane w języku angielskim. Z jednej strony umożliwiają one autorom wejście na „międzynarodowe salony”, z drugiej jednak nierzadko nie uwzględniają lokalnego (nieanglojęzycznego) dorobku poświęconego Girardowi. Może to prowadzić do

naukowym „Perspektywy Kultury” na zaproszenie redaktora naczelnego, dr. Bogumiła Strączka, za co składam serdeczne podziękowanie (A. Romejko, *The Reception of René Girard's Thought in Central and Eastern Europe*, „Perspektywy Kultury” 2026, nr 1, s. 373–389). Niniejsze wydanie zostało poszerzone i zaktualizowane; ostatnie zmiany wprowadzono w lipcu 2026 roku.

błędnego wrażenia, że badania nad Girardem w danym kraju nie były wcześniej rozwijane.

Rzeczywistość Europy Środkowo-Wschodniej

EŚW obejmuje 20 państw (włączając Kosowo, którego nie uznają wszystkie państwa). Nazwa regionu pomaga zachować polityczny dystans wobec dwóch pokrewnych pojęć wyrażanych terminami Europa Wschodnia i Europa Środkowa. Z pierwszym kojarzona jest panslawistyczna (prawosławna) dominacja rosyjska, z drugim zaś – jako *Mitteleuropa* – pangermańska (protestancka) hegemonia niemiecka².

Państwa należące do EŚW można podzielić na grupy, przywołując współczesne i minione organizmy państwowe oraz struktury polityczne: 1. państwa Grupy Wyszehradzkiej (Polska, Czechy, Słowacja, Węgry); 2. państwa bałtyckie odłączone od ZSRR, w przeszłości związane z Rzeczpospolitą (Litwa, Łotwa, Estonia); 3. państwa ruskie odłączone od ZSRR, w przeszłości związane z Rzeczpospolitą (Białoruś, Ukraina); 4. państwa powstałe z Jugosławii (Słowenia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Serbia, Kosowo, Czarnogóra, Macedonia Północna); 5. państwo Europy Południowo-Wschodniej odłączone od ZSRR (Mołdawia); 6. pozostałe państwa bałkańskie (Albania, Bułgaria, Rumunia)³.

Warto zwrócić uwagę na Rosję, która nadal, szczególnie w sferze językowej oraz za pośrednictwem rosyjskiej diaspory, oddziałuje na mieszkańców państw, które w przeszłości były z nią związane. Po rosyjsku opublikowano (od 2000 r.) dziewięć opracowań Girarda: *Sacrum i przemoc*; *Kozioł ofiarny*; *Critique...*; *Dostoïewski...*; *Widziałem szatana...*; *Rzeczy ukryte...*; *Prawda powieściowa...*; *Apokalipsa tu i te*

² Por. O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, s. 147–165; J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995, s. 31–34; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 2003, s. 11–22. W ślad za tymi autorami w artykule przyjęto formę *Środkowo-Wschodnia* zamiast *Środkowowschodnia*, występującą niekiedy w literaturze naukowej, m.in. w encyklopediach i słownikach.

³ Por. Z. J. Winnicki, *Europa Środkowa czy Europa Środkowo-Wschodnia? Europejskie kręgi cywilizacyjne*, „Wschodnioznawstwo” 2017, s. 16–18.

raz; *Szekspir*⁴. Dostępne są także tłumaczenia jego biografii autorstwa amerykańskiej uczoney Cynthia L. Haven⁵ oraz opracowania abp. Stanisława Budzika⁶. Podobne zjawisko kulturowej, zwłaszcza językowej, transgraniczności można dostrzec na obszarze bałkańskim. Szczególnie odnosi się to do języka serbsko-chorwackiego, który stanowi podstawę języków: serbskiego, chorwackiego, bośniackiego i czarnogórskiego⁷.

Ponieważ można zaobserwować, że na znajomość myśli Girarda wpływa identyfikacja religijna (przede wszystkim katolicyzm)⁸, poniżej syntetycznie przedstawiono współczesną demografię państw EŚW, a także wielkość społeczności katolickiej. Najludniejszym państwem regionu jest Polska. Zamieszkuje tam 38 mln osób, w tym 93,5% katolików. W pozostałych państwach liczba ludności (w milionach) oraz odsetek katolików (w procentach) przedstawiają się następująco: Czechy (10,9; 10,5); Słowacja (5,4; 60); Węgry (9,6; 29,2); Litwa (2,9; 74,2); Łotwa (1,8; 17); Estonia (1,4; 0,5); Białoruś (9,2; 7,1); Ukraina (33,4; 8,8 grekokatolicy; 0,9 rzymscy katolicy); Słowenia (2,1; 69,5); Chorwacja (3,9; 83); Bośnia i Hercegowina (3,4; 15,2); Serbia (6,6; 3,9); Kosowo (1,6; 1,8); Czarnogóra (0,6; 3,2); Macedonia Północna (1,8; 0,4); Mołdawia (2,4; 0,6); Albania (2,4; 8,4); Bułgaria (6,4; 0,6); Rumunia

⁴ Wskazując opracowania René Girarda, przywoływane są tytuły lub początki tytułów ich polskich przekładów, a w razie ich braku – tytuły wydań oryginalnych. Opracowania cytowane są zgodnie z chronologią ich publikacji w poszczególnych państwach. Pełny opis bibliograficzny zamieszczono na końcu niniejszej pracy zbiorowej (zob. A. Romejko, *Bibliografia dzieł René Girarda oraz opracowań dotyczących jego myśli w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*). Zestawienie wydań oryginalnych i ich tłumaczeń na język angielski zob. A. Romejko, *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*, Tuchów 2015, s. 24–25 (wersja elektroniczna opracowania dostępna na stronie: www.romejko.edu.pl).

⁵ C. L. Haven, *Эволюция желаний: Жизнь Рене Жирара*, Москва 2021.

⁶ S. Budzik, *Драма искупления: Драматические категории в богословии Р. Жирара, Х.У фон Бальтазара и Р. Швагера*, Москва 2017.

⁷ Por. R. Bobkowski, *Próby różnicowania języka „serbsko-chorwackiego” na przykładzie języka Bośniaków*, [w:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997, s. 61–67.

⁸ Por. H. Mäkelä, *The Reception of René Girard's Thought in Finland and Scandinavia. From the 1980s to the Present*, „Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2018, s. 95–118.

(19; 4,4)⁹. W następujących państwach nie odnotowano uczonych zajmujących się myślą Girarda: Łotwa, Estonia, Białoruś, Kosowo, Czarnogóra. Potwierdza to intuicję, że katolicyzm wpływa na potencjalne zainteresowanie myślą Girarda, lecz nie można tego traktować jako wiążącego kryterium. Świadczy o tym Słowacja, w której – mimo przewagi katolików – opublikowano dotychczas tylko jedno opracowanie poświęcone myśli Girarda.

Polska

Państwem, które wyróżnia się ponadprzeciętnym zainteresowaniem myślą Girarda, jest Polska. W 1974 roku opublikowano tam fragmenty *Prawdy powieściowej*¹⁰. Łącznie w języku polskim wydano osiem książek autorstwa Girarda oraz jedną we fragmentach: *Rzeczy ukryte...* (fragmenty); *Kozioł ofiarny*; *Dawna droga...*; *Sacrum i przemoc*; *Szekspir*; *Prawda powieściowa...*; *Widziałem szatana...*; *Początki kultury*; *Apokalipsa tu i teraz*. Pierwsze większe opracowanie na temat Girarda ukazało się w 1997 roku¹¹; później wydano jeszcze 14 książek, w których zaprezentowano jego myśl oraz wykorzystano jego teorię jako narzędzie badawcze¹². Wcześniejsze publikacje miały charakter przyczynkowski

⁹ Opracowanie własne na podstawie dostępnych w Internecie danych publikowanych przez urzędy statystyczne państw EŚW.

¹⁰ R. Girard, *Pragnienie „trójkątne”*, [w:] *Antologia współczesnej krytyki literackiej we Francji*, oprac. W. Karpiński, Warszawa 1974, s. 342-357.

¹¹ S. Budzik, *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H. U. von Balthasara i R. Schwagera*, Tarnów 1997.

¹² C. Zalewski, *Powracająca fala. Mityczne konteksty wybranych powieści Bolesława Prusa i Elizy Orzeszkowej*, Kraków 2005; J. Bolewski, *Mit i prawda kultury. Z inspiracji René Girarda*, Warszawa 2007; C. Zalewski, „Czas wyszedł z zawiasów”. *Studia o Bolesławie Prusie i Elizie Orzeszkowej*, Kraków 2012; M. Kaznowski, *Uwikłani w szczęśliwą winę. Grzech pierworodny w świetle teorii mimetyczno-ofiarniczej René Girarda*, Kraków 2015; A. Romejko, *Polacy...*; C. Zalewski, *Źródło. René Girard i literatura*, Kraków 2015; M. Korusiewicz, *Geometrie kultury według René Girarda*, Katowice 2015; Ł. P. Michoń, *Mechanizm rytualny. O modelu ofiarniczego ustanawiania nowego ładu politycznego*, Wrocław 2016; C. Zalewski, *Istnienie zdegradowane. Problem masochizmu w polskiej literaturze nowoczesnej*, Kraków 2017; M. Nieć, *Archeologia polityki i komunikowania. Peregrynacje*,

i odzwierciedlały raczej negatywne spojrzenie na Girarda¹³. Kwestię tę następująco komentuje etnolog i archeolog Jarosław Kolczyński: „Warto (...) zaznaczyć, że o pracach Girarda w naszym środowisku etnologicznym raczej mówi się, niż pisze...”¹⁴.

Myśli Girarda poświęcono (w całości lub częściowo) siedem numerów czasopism naukowych i opracowań zbiorowych. Zawarto w nich artykuły autorów z Polski i z zagranicy. W przypadku tych drugich były to najczęściej tłumaczenia wcześniej opublikowanych tekstów¹⁵. Odniesienia do Girarda znajdują się, nie licząc wspomnianych 15 książek, w ponad 200 opracowaniach naukowych (książkach, artykułach i recenzjach). Do niego nawiązywano w czasie konferencji naukowych, które jednak nie były zbyt częste. Na uwagę zasługuje trwająca trzy godziny debata filozoficzna zorganizowana 13 stycznia 2022 roku przez Instytut Filozofii Akademii Ignatianum w Krakowie¹⁶. Interesujące jest zestawienie artykułów poświęconych Girardowi opublikowanych w językach państw EŚW na łamach „Wikipedii”. Artykuł w polskojęzycznej Wikipedii jest kilkakrotnie dłuższy od tych dostępnych w językach: bułgarskim, chorwackim, czeskim, rumuńskim, słowackim, słoweńskim i ukraińskim.

Kraków 2019; B. Strączek, *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019; A. Gielarowski, *O możliwym końcu kultury. Apokalipsa René Girarda*, Kraków 2021; M. Korusiewicz, *Światła w labiryncie. Mit heroiczny, tragiczność, mono no aware*, Katowice 2021; J. Maciejewski, *Nic to! Dlaczego historia Polski musi się powtarzać?*, Kraków 2025.

¹³ Por. A. Romejko, *Polacy...*, s. 115.

¹⁴ J. Kolczyński, *Kozioł ofiarny a etnologia. O teorii René Girarda*, „Etnografia Polska” 1995, z. 1–2, s. 65.

¹⁵ „Forum Philosophicum” 2018, nr 2; „Forum Philosophicum” 2019, nr 1; *Przemoc i filozofia*, red. J. Mizińska, M. Kociuba, Lublin 2003, s. 153–236; „Studia Gdańskie” 2013, t. 32; „Rocznik Antropologii Historii” 2013, nr 2; „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, nr 6; „Czterdzieści i Cztery. 44” 2020, nr 11.

¹⁶ Zob. „Apokalipsa jako refleksja nad kryzysem kultury zachodniej. Wokół antropologii René Girarda” *Wokół książki Andrzeja Gielarowskiego pt. „O możliwym końcu kultury. Apokalipsa René Girarda”* (Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2021). Czwartek, 13 stycznia 2022 r. godz. 17:30, <https://youtu.be/9ogyouchDHU> [dostęp: 28.07.2026].

Polscy uczeni zajmujący się myślą Girarda reprezentują następujące dziedziny nauki (od najpopularniejszych do najmniej popularnych): teologia, antropologia, kulturoznawstwo, literaturoznawstwo, filozofia, politologia, etnologia, religioznawstwo, pedagogika i praca socjalna. Poniżej krótko przedstawiono (w porządku alfabetycznym) wyróżniających się badaczy myśli Girarda i to, czym się zajmują. Opracowania ich autorstwa zawarto w zestawieniu bibliograficznym, dostępnym na końcu niniejszego opracowania zbiorowego.

Tomasz Adamczyk sformułował koncepcję, którą określa mianem *supremacji kozła ofiarnego*, opisującą wykorzystywanie statusu ofiary do osiągania przewagi i różnorodnych korzyści we współczesnej pracy socjalnej. Poświęcił tej kwestii jeden artykuł naukowy. Leszek Augustyn analizuje zagadnienia filozoficzne, m.in. w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Napisał dwa artykuły, w których nawiązuje do myśli Girarda. Agnieszka Bielak zgłębia problemy antropologiczne i literackie, w tym relacje pomiędzy literaturą a religią. Jacek Bolewski (1946–2012) zajmował się antropologią kultury. Napisał jedną książkę i cztery artykuły. Jarosław Borowski zajmuje się literaturoznawstwem. Stanisław Budzik, który w czasie studiów teologicznych w Innsbrucku (1982–1988) dzięki Raymundowi Schwagerowi (1935–2004) poznał myśl Girarda, badał katolicką soteriologię, czego owocem jest wspomniana publikacja książkowa oraz dwa artykuły. Ograniczył działalność naukową po wyborze na stanowisko biskupa pomocniczego w Tarnowie (2004). Od 2011 roku jest arcybiskupem lubelskim. Agnieszka Burakowska zajmuje się soteriologią i sakramentologią. Współpracuje z Wilem Eggenem, pochodzącym z Holandii znawcą myśli Girarda. Lucyna Chmielewska bada relacje pomiędzy religią a kulturą, głównie wpływ religii na budowanie i utrzymanie społecznego ładu poprzez zwalczanie opartej na mitemyzmie rywalizacji. Ewa Domańska zajmuje się m.in. historią antropologiczną. Współpracowała z Girardem w czasie pobytów naukowych w USA. Odwiedzała go także w jego domu¹⁷.

¹⁷ Por. C. L. Haven, *Evolution of Desire. A Life of René Girard*, East Lansing 2018, s. O.

Andrzej Gielarowski zgłębia kryzys kultury i koniec, który może być jego następstwem. Małgorzata Gruchoła z perspektywy kozła ofiarnego odnosi się do społecznej interakcji, która ujawniła się w czasie pandemii COVID-19. Pochodzący z Albanii Rigels Halili, który od wielu lat zamieszkuje w Polsce, prowadzi badania o antropologicznym i literaturoznawczym charakterze. Andrzej Hejmej zajmuje się komparatystyką literacką. Dominika Jakubiak interesuje się Holocaustem. Iwona Janicka, która od 2024 roku przebywa w Czechach, analizuje problematykę genderową. Piotr Jarosz do 2016 roku prowadził w Internecie bibliografię polskich publikacji dotyczących Girarda¹⁸. Korzystał z jego myśli, oceniając zdalną pracę w czasie pandemii. Wojciech Kaftański studiuje psychologię moralną Sorena Kierkegaarda. Marcin Kaznowski zajmuje się teologią grzechu pierworodnego. Teresa Klimowicz napisała doktorat na temat wykluczenia, w którym z mimetycznej perspektywy odnosi się do aktywności konsumenckiej. Maciej Kociuba z perspektywy filozoficznej analizuje zagadnienie przemocy. Maria Korusiewicz (obok Domańskiej i Niewiadomskiego) miała okazję osobiście poznać Girarda w czasie pobytu naukowego w USA. Zajmuje się kategorią tragiczności z perspektywy antropologicznej i teologicznej. Andrzej P. Kowalski, odnosząc się do fenomenu ofiary, przybliża genezę kultury. Krzysztof Kozłowski napisał recenzję książki Girarda *Szekspir. Teatr zazdrości*, w której krytykuje teorię mimetyczną za jej redukcjonizm. Katarzyna Krempleska z perspektywy antropologicznej bada fenomen wojny. Michał Łuczewski odwołuje się do Girarda, podejmując kwestie polityczne, zwłaszcza odnoszące się do idei narodowych. W jednym ze swoich opracowań sformułował manifest, w którym „obwołał” Girarda ojcem Kościoła („Respondeo dicendum. Ogłaszam Girarda ojcem Kościoła”)¹⁹. Tematyką narodową zajmuje się także Jan Maciejewski, formułując własną historiozoficzną interpretację dziejów Polski. Łukasz P. Michoń wskazuje na polityczne

¹⁸ *René Girard – polska bibliografia* (red. P. Jarosz), <http://girard.c0.pl/> [strona nieaktywna].

¹⁹ M. Łuczewski, *Ojciec Kościoła*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, nr 6, s. 17.

mechanizmy, które w Polsce służą budowaniu struktur władzy. Mateusz Nieć wykorzystuje idee Girarda, ukazując genezę zjawisk politycznych, w tym analizując mity polityczne.

Józef Niewiadomski od 1972 roku zamieszkuje w Innsbrucku. Oprócz działalności naukowej w Austrii jest aktywny także w Polsce – publikował tam artykuły o Girardzie, brał udział w dyskusjach na jego temat, pisał recenzje książek oraz rozpraw doktorskich²⁰. Dzięki Schwaigerowi, pod którego kierunkiem w 1981 roku obronił pracę doktorską, spotkał osobiście Girarda, gdy ten w styczniu 1983 roku przebywał w Paryżu²¹. Jako profesor wypromował liczne grono (ponad 80) magistrantów i doktorantów, spośród których wielu badało myśl Girarda, przede wszystkim zaś jej teologiczną recepcję²².

Piotr Nowak wykorzystuje idee Girarda w odniesieniu do najnowszych dziejów społeczności żydowskiej. Aneta Ostaszewska analizuje przemoc wobec kobiet oraz w przestrzeni akademickiej. Piotr Pasterczyk bada genezę religii i kultury, a także myśl Sigmunda Freuda. Grzegorz Pelczyński prezentuje Girarda jako ważnego apologetę chrześcijaństwa oraz interpretatora Biblii. Ireneusz Piekarski zajmuje się literaturoznawstwem. Jarosław Rokicki zajmuje się społecznym odbiorem katastrofy lotniczej pod Smoleńskiem (2010), w której zginęli najwyżsi przedstawiciele polskich władz państwowych. Grażyna Romančuk-Woroniecka odnosi się do idei kozła ofiarnego w kontekście poststrukturalizmu. Adam Romejko, który pod kierunkiem Niewiadomskiego napisał w Innsbrucku doktorat na temat teorii mimetycznej, korzysta z niej w działalności apologetycznej (głównie w wygłaszanych kazaniach) oraz badaniach politologicznych, m.in. prezentując zjawi-

²⁰ Więcej zob. A. Romejko, *Ks. prof. Józef Niewiadomski – współtwórca „teologii dramatycznej” na uniwersytecie w Innsbrucku*, „Rocznik Polonii” 2005, nr 1, s. 83–85; por. *em. Univ.-Prof. Dr. Józef Niewiadomski*, <https://www.uibk.ac.at/systheol/niewiadomski/index.html.de> [dostęp: 28.07.2026].

²¹ Por. J. Niewiadomski, *René Girard: The Architect of My Spiritual Home*, [w:] *For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*, red. S. Goodhart et al., East Lansing 2009, s. 119–130.

²² *Aktivitäten von Józef Niewiadomski*, <https://www.uibk.ac.at/systheol/niewiadomski/aktiv/> [dostęp: 28.07.2026].

ska migracji. Jest autorem dwóch książek (w tym jednej w języku niemieckim), 20 artykułów oraz 8 recenzji publikacji Girarda i opracowań poświęconych jego myśli. Dariusz Rozmus zgłębia w kontekście biblijnym ideę kozła ofiarnego. Małgorzata Sławek-Czochra z perspektywy mechanizmu kozła ofiarnego odnosi się do społecznych reakcji w czasie pandemii.

Bogumił Strączek korzysta z myśli Girarda, badając kwestie kulturowe oraz zjawiska społeczno-polityczne, np. odnosząc się do pandemii COVID-19, rywalizacji chińsko-amerykańskiej oraz wojny na Ukrainie. Jest autorem książki oraz siedmiu artykułów naukowych. Jako redaktor naczelny czasopisma „Forum Philosophicum” poświęcił dwa jego numery Girardowi. Podobnie Tomasz Szturo z perspektywy literackiej odnosi się do fenomenu zarazy (w przeszłości i obecnie), a także do religijnej egzaltacji. Łukasz Tischner wykorzystuje ideę trójkątnego pragnienia oraz kozła ofiarnego, analizując utwory literatury polskiej, m.in. Witolda Gombrowicza. Piotr Ufnal przywołuje zjawisko naśladownictwa i związaną z nim przemoc w ramach warsztatów dla studentów dziennikarstwa. Katarzyna Wielechowska analizuje twórczość dramatyczną (konstrukcje fabuły i relacje pomiędzy postaciami) oraz zachodzące procesy społeczno-kulturowe. Cezary Zalewski ukazuje twórczość polskich pisarzy i filozofów. Jest autorem czterech opracowań książkowych, w których korzysta z teorii mimetycznej, a także tłumaczem na język polski ostatniej książki Girarda²³. Marek Zambrzycki odnosi się do niechęci wobec innych grup narodowych, która stymuluje budowę własnej świadomości narodowej. Rafał Zawisza studiuje początki chrześcijaństwa, a także przemoc ujawniającą się w życiu polityczno-społecznym.

²³ R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018 (wyd. 2: 2025).

Inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej

W języku czeskim pierwszą książkę Girarda opublikowano w 1968 roku (*Prawda powieściowa...*). Później wydano jeszcze dwie książki (*Koziół ofiarny; Początki kultury*), a także opracowanie Michaela Kirwana z 2004 roku, pt. *Discovering Girard*²⁴. Najważniejszym popularyzatorem myśli Girarda w Czechach oraz – poprzez działalność wykładową – na Słowacji jest František Petr Burda. Opublikował osiem opracowań książkowych dotyczących Girarda, w tym jedno jako redaktor, oraz 12 artykułów. Burda posługuje się teorią mimetyczną, zgłębiając różne zjawiska kulturowe, w szczególności odnoszące się do rzeczywistości naśladownictwa, pragnienia i konfliktu. Na wyróżnienie zasługuje jego opracowanie nt. przemocy w kulturze, które wydane zostało w języku czeskim i angielskim²⁵. Tłumaczenie na angielski jest dostępne w wielu bibliotekach państw EŚW. Inni czescy uczeni interesujący się Girardem to Marián Kišš oraz Ivo Budil. Pierwszy opublikował w 2010 roku dwa artykuły dotyczące teorii mimetycznej²⁶, a następnie w 2017 roku obronił pracę doktorską, w której porównał Girarda z Gabrielem Tardem i Émilem Durkheimem²⁷. Drugi to antropolog, wykładowca akademicki, pisarz, a także działacz polityczny o konserwatywnych poglądach²⁸.

W 2011 roku wydano na Słowacji jak dotąd jedyną książkę Girarda (*Początki kultury*). Pomimo katolickich wpływów, państwo to wyróżnia się bardzo ograniczonym zainteresowaniem myślą Girarda. W jednym

²⁴ M. Kirwan, *René Girard: Uvedení do díla*, Brno 2008.

²⁵ F. Burda, *O násilí v kultuře. Girardovské reflexe*, Ostrava 2013; idem, *On Violence in Culture. Girardian Reflections*, Lublin 2014.

²⁶ M. Kišš, „Mimésis“, *Platón a René Girard*, „Filosofický časopis” 2010, nr 4, s. 503–526; M. Kišš, *René Girard a jeho mimetická teorie společnosti jako možné východisko k nové sociologické teorii*, „Historická sociologie” 2010, nr 2, s. 31–52.

²⁷ M. Kišš, *Psychologická mimesis, posvátné a moc: Studie k sociologii moci v kontextu myšlení René Girarda, Gabriela Tarda a Émila Durkheima*, Praha 2017 (praca doktorska).

²⁸ Por. I. T. Budil, *René Girard a teorie mimetické rivalry*, „Anthropologia Integra” 2010, nr 2, s. 23–29.

z artykułów marginalnie nawiązano do jego myśli, przywołując postać filozofa Apolloniusza z Tyany²⁹.

W języku węgierskim relatywnie późno (2013-2014) wydano trzy książki Girarda (*Widziałem szatana...; Rzeczy ukryte...; Kozioł ofiarny*). Roland Tamás obok propagowania teorii mimetycznej przybliży węgierskim czytelnikom myśl Józefa Niewiadomskiego, pod którego opieką napisał w Innsbrucku pracę doktorską³⁰. Péter Tóth-Lipták wskazuje na przydatność teorii mimetycznej w studiowaniu różnych zagadnień, zwłaszcza dotyczących religii oraz funkcjonowania mechanizmu kozła ofiarnego w życiu społecznym. Andreas Wilmes świadomie publikuje w języku angielskim. Do krytyków teorii mimetycznej należy Andras Szalai, teolog baptystyczny oraz moderator strony internetowej poświęconej kwestiom apologetycznym³¹. Zarzuca jej nienaukowy charakter oraz niezgodność z biblijnym przesłaniem. Przy okazji krytykuje Schwagera za to, że wprowadził Girarda na „teologiczne salony”³². Niepokoi się, że węgierscy uczeni korzystają z teorii mimetycznej, a wśród nich luterkański pastor Sándor Cserhádi. Ten ostatni chwali myśl Girarda jako pomocną w zrozumieniu religii i ludzkiej kultury w ogólności. Sam korzysta z niej w teologii, szczególnie zaś w soteriologii.

Na Litwie teoria mimetyczna jest mało znana, na co zwraca uwagę Vygantas Vareikis³³. Jedyne Arvydas Grišinas korzysta z niej w kontekście spraw odnoszących się do narodowej i etnicznej identyfikacji w państwach EŚW. Na Ukrainie myśl Girarda również nie jest zbyt popularna, czego potwierdzeniem są nieliczne opracowania poświę-

²⁹ Por. K. Bednárová, *Translation – Historicity – Interpretative Parallels*, [w:] *Translation Studies in Ukraine as an Integral Part of the European Context*, red. M. Djovčoš et al., Bratislava 2023, s. 28.

³⁰ Por. J. Niewiadomski, *Vallás és erőszak. A kinyilatkoztatás válasza az erőszak problémájára*, „Vigilia” 2007, nr 6, s. 423–431.

³¹ Por. *Rólunk*, <https://apologia.hu/rolunk/> [dostęp: 28.07.2026].

³² Szalai nie zna głównych dzieł Schwagera – w swym opracowaniu przywołuje tłumaczenie jednego z jego artykułów, tj. R. Schwager, *Krisztus halála és az áldozat eszméjének kritikája*, „Mérleg” 1988, nr 1, s. 24–36.

³³ V. Vareikis, *Kas buvo Renė Girardas?*, „Šiaurės Atėnai”, 10 października 2025, <https://www.satenai.lt/2025/10/10/kas-buvo-rene-girardas/> [dostęp: 28.07.2026].

cone tej problematyce. Można wskazać na następujących badaczy, którzy się nią zajmują: Bohdan Shumylovych, Serhiy Savchenko, Kateryna Prokofieva, Oleksandr Filonenko, Oksana Pushonkova, Mykhailo Kozakov, Vitaliy Maryash oraz Uliana Trydub. Bohdan Shumylovych wykorzystuje teorię mimetyczną, przede wszystkim ideę kozła ofiarnego, w ramach badań nad kulturą i estetyką. Serhiy Savchenko i Kateryna Prokofieva posługują się nią, wyjaśniając mechanizmy konfliktów w małych i dużych społecznościach. Oleksandr Filonenko odwołuje się do myśli Girarda zarówno w interpretacji *Boskiej Komedii* Dantego Alighieri, jak i w swojej rozprawie doktorskiej poświęconej antropologii eucharystycznej. Oksana Pushonkova analizuje z perspektywy antropologicznej problem ofiary we współczesnej kulturze. Mykhailo Kozakov i Vitaliy Maryash przyczyniają się do recepcji myśli Girarda, publikując recenzje prac poświęconych jego twórczości, natomiast Uliana Trydub porównuje koncepcje René Girarda i Georges'a Bataille'a w pracy licencjackiej dotyczącej resentymentu i ofiary.

W języku słoweńskim w 2006 i 2011 roku wydano dwie książki Girarda (*Widziałem szatana...; Kozioł ofiarny*). Wśród tamtejszych uczonych na uwagę zasługuje Robert Petkovšek, autor 14 opracowań, w których prezentuje przemoc z antropologicznej i teologicznej perspektywy. Do grona uczniów Petkovšeka należy Mirjana Borenović, badaczka mitów i rytuałów. Z opracowań Petkovšeka korzysta również Jernej Pisk, który myśl Girarda stosuje w odniesieniu do fenomenu sportu. Janez Juhant korzysta z myśli Girarda, gdy analizuje (m.in. w odniesieniu do Słowenii) związki między przemocą, ideologiami i religiami³⁴.

W języku chorwackim wydano tylko jedną książkę Girarda (2004) (*Widziałem szatana...*). W Chorwacji jednym z pierwszych popularyzatorów myśli Girarda był Stanko Lasić (1927–2017), teoretyk literatury, historyk i antropolog. Poświęcił opracowanie książkowe Girardowi oraz trzem innym intelektualistom (Emmanuelowi Levina-

³⁴ J. Juhant, *Nasilje in sočutje v ideologijah in religijah in slovenska tranzicijska resničnost*, „Bogoslovni vestnik”, 2014, nr 2, s. 175–189.

sowi, Jean-Paulowi Sartre'owi i Maurice'owi Nadeau)³⁵. Inni uczeni to siostry Lada Čale Feldman i Morana Čale, Rade Kalanj, Bojan Žalec, Marinko Tomić i Antun Pavešković. Siostry Čale są autorkami książek odwołujących się do teorii mimetycznej, m.in. wspólnego opracowania poświęconego fenomenowi sobowtóra³⁶. Rade Kalanj prezentuje główne założenia teorii mimetycznej, zwracając uwagę, że nie jest ona dobrze znana chorwackim czytelnikom³⁷. Bojan Žalec analizuje kryzys demokracji wynikający z alienacji ludzi od polityki, wykorzystując myśl Girarda do analizy przemocy, problematyki praw człowieka oraz przemian cywilizacyjnych³⁸. Marinko Tomić i Antun Pavešković napisali artykuł, w którym z perspektywy mimetycznej interpretują pierwszą powieść Alberta Camusa pt. *Obcy*. Pavešković analizuje także twórczość pisarzy chorwackich³⁹. Jest również autorem prac prezentujących teorię mimetyczną i jej zastosowania w badaniach literackich, a także autorem posłowie do chorwackiego przekładu książki Girarda *Widziałem szatana...*, a w ostatnich latach opublikował także – samodzielnie i we współautorstwie – prace poświęcone antropologii fundamentalnej Girarda. Ciekawą inicjatywą jest artykuł z lutego 2026 roku, w którym ośmiu autorów (Zoran Turza, Antun Pavešković, Amabilis Kata Jurić, Miriam Mary Brgles, Bruno Matos, Ivan Karlić, Stjepan Radić, Marinko Tomić) podjęło się analizy procesu przebaczenia i pojednania w powojennej Chorwacji w świetle teorii mimetycznej⁴⁰.

³⁵ S. Lasić, *Iz moje lektire. Portreti*, Zagreb 2001, s. 11–44.

³⁶ M. Čale, L. Čale Feldman, *U kanonu. Studije o dvojništvu*, Zagreb 2008.

³⁷ R. Kalanj, *Fundamentalna antropologija i teorija kulture Renée Girarda*, „Socijalna ekologija” 2011, nr 1, s. 85–99.

³⁸ B. Žalec, *Contemporary societal division: resonance, alienation, and (politics of) fear*, „XLinguae” 2022, nr 1, s. 106–114; idem, *Religija, demokracija i solidarni personalizam: na putu ka svjetskoj kulturi i civilizaciji*, „Filozofska istraživanja” 2011, nr 1, s. 85–100.

³⁹ M. Tomić, A. Pavešković, *Girardovo čitanje Camusova Stranca*, „Nova Prisutnost” 2023, nr 3, s. 557–569.

⁴⁰ Z. Turza et al., *Forgiveness and Reconciliation Through Mimetic Theory: A Girardian Perspective from Post-War Croatia*, „Religions” 2026, nr 2, art. 257.

W Bośni i Hercegowinie teorią mimetyczną zajmuje się Franjo Topić. Myśl Girarda przywołuje w książce na temat związków pomiędzy wiarą i kulturą⁴¹. Podkreśla, że jego idee są przydatne nie tylko dla antropologów, lecz także dla historyków kultury i teologów. W tytule nekrologu, który napisał przy okazji śmierci Girarda, określił go mianem „proroka ze Stanfordu”⁴². Do grona młodszych badaczy należy Mario Bernadić, którego promotorem doktoratu w Innsbrucku był Niewiadomski. Korzysta z teorii mimetycznej głównie w chrystologii i eschatologii⁴³.

W Serbii myśl Girarda nie wzbudza większego zainteresowania wśród naukowców, mimo że wydano trzy jego książki (*Dawna droga...; Sacrum i przemoc; Widziałem szatana...*). Podobnie w Macedonii Północnej Girard jest mało znany. Tylko Katica Kulavkova w dwóch publikacjach odnosi się do książek Girarda (*Prawda powieściowa; Początki kultury*)⁴⁴.

W Mołdawii uczoną, która w badaniach literackich (np. w odniesieniu do twórczości Dostojewskiego) wykorzystuje myśl Girarda, jest Victoria Fonari⁴⁵. W Albanii, na co zwracał już uwagę Halili, idee Girarda są mało znane. Jedynie Gelanda Shkurtaaj przywołuje teorię mimetyczną w artykule dotyczącym obyczajowości sprzyjającej rozwiązywaniu konfliktów⁴⁶.

W Bułgarii wydano trzy książki Girarda (*Widziałem szatana...; Dawna droga...; Prawda powieściowa...*). Liczba opracowań naukowych

⁴¹ F. Topić, *Vjera i kultura*, Sarajevo 2017, s. 135–156.

⁴² Por. F. Topić, *René Girard prorok iz Stanforda*, https://www.academia.edu/90902612/RENE_GIRARD_PROROK_IZ_STANFORDA [dostęp: 28.07.2026].

⁴³ M. Bernadić, *Bog, jezik i vjera. Mali ogledi iz sistematске teologije*, Sarajevo 2022.

⁴⁴ Por. K. Kulavkova, *Синкретичка интерпретација на песната „Марковиот Манастир” на Блаже Конески*, [w:] *Методи и толкувања на книжевната херменевтика*, red. K. Kulavkova, Skopje 2018, s. 56 i 65; eadem, *The Narcissism of Minor Differences in the Context of Post-Imperial Macedonian Neighbouring*, „Slavia Meridionalis” 2022, nr 22, s. 5 i 10.

⁴⁵ Por. V. Fonari, *Hermeneutica literară*, Chişinău 2007; idem, *Hermeneutica mitului antic în poezia din Republica Moldova (1990-2010)*, Chişinău 2021.

⁴⁶ Por. G. Shkurtaaj, *Kanuns in Albania and Bloodfeud According to Kanun of Lekë Dukagjini*, „European Journal of Sustainable Development” 2020, nr 1, s. 442–454.

na jego temat pozostaje niewielka. Można wskazać krótki (dwustro-
nicowy) tekst autorstwa Alexandra Lozeva będący komentarzem do
przetłumaczonego przez niego fragmentu *Kozła ofiarnego* (rozdział
Stereotypy prześladowań)⁴⁷, artykuł, w którym Kristina Georgieva z per-
spektywy mimetycznej analizuje powieść *Czerwone i czarne* Stendhala⁴⁸
oraz dwie recenzje książek Girarda – *Dawna droga*⁴⁹ i *Prawda powie-
ściowa*⁵⁰ – opublikowane w latach 2025 i 2026. W 2023 roku, z okazji
stulecia urodzin René Girarda, dziesiąty numer miesięcznika „Kultura”
(„Култура”) poświęcono jego osobie. Ponadto portal „Kultura” prowa-
dzi osobną sekcję o Girardzie, zawierającą teksty i przekłady jego prac⁵¹.

W Rumunii pierwszą publikację Girarda wydano w 1972 roku
(*Prawda powieściowa...*). Następnie ukazało się siedem kolejnych ksią-
żek (*Sacrum i przemoc*; *Kozioł ofiarny*; *Widziałem szatana...*; *Rzeczy
ukryte...*; *Verità o fede debole...*; *Dawna droga...*; *La voix...*). W 2003
roku, z okazji 80. rocznicy urodzin Girarda, Alexandru Matei opubliko-
wał krótki artykuł, w którym zaprezentował podstawy jego koncepcji⁵².
Do myśli Girarda odnosi się Daniela Sorea, autorka dwóch artykułów,
w których prezentuje osobę Maksyma Wyznawcy oraz współczesne ro-
zumienie przykazania miłości bliźniego⁵³. Lazăr Popescu (w artykułach

⁴⁷ R. Girard, *Преследванията и техните стереотипи*, „Философски алтерна-
тиви” 1994, nr 6, s. 45–52.

⁴⁸ K. Georgieva, *Миметичното желание и процесът на кристализация в писмо-
то на мадам дьо Ренал* („L’homme désire toujours selon le désir de l’autre”, René
Girard), „Verba Iuvenium” 2024, t. 6, s. 256–264.

⁴⁹ E. Gocheva, *Йов и кризата на насилието*, „Литературен вестник” 2025, nr 5,
s. 3.

⁵⁰ Z. Kozludzhov, *Функции и роля на понятията „мимезис” и „миметично
желание” в културната и литературната антропология на Рене Жирар*,
„Лингвистика, интерпретация, концепции” 2026, nr 1, s. 216–220.

⁵¹ *Култура / Рене Жирар*, <https://kultura.bg/author/302-rene-zhirar> [dostęp:
28.07.2026].

⁵² A. Matei, *René Girard la 80 de ani*, „Observator cultural” 2003, nr 180, [https://www.
observatorcultural.ro/articol/rene-girard-la-80-de-ani/](https://www.observatorcultural.ro/articol/rene-girard-la-80-de-ani/) [dostęp: 28.07.2026].

⁵³ Por. D. Sorea, *Maximus the Confessor and René Girard: A Hermeneutic Approach*,
„Bulletin of the Transilvania University of Braşov” 2010, nr 3, s. 257–262;
D. Sorea, *Dreptate şi caritate. Cinci demersuri post-seculare valorizând iubirea
aproapelui*, [w:] *Justiţie şi coeziune socială*, red. G. Răţulea, Iaşi 2015, s. 207–226.

napisanych po angielsku i hiszpańsku) ukazuje znaczenie antropologii Girarda w kontekście krytyki współczesnego relatywizmu i myśli post-modernistycznej⁵⁴. W latach 2014-2015 Gabriel Colec opublikował cykl czterech artykułów, w których przeanalizował najważniejsze elementy teorii mimetycznej Girarda⁵⁵.

Uczeni Europy Środkowo-Wschodniej o recepcji myśli René Girarda

Przygotowując analizę recepcji myśli Girarda w EŚW, wykorzystano odpowiedzi udzielone w ramach kwestionariusza przez ponad 60 uczonych. Pozyskane informacje przywołano poniżej – w formie uogólnionej oraz cytując konkretne osoby.

Pierwszą sprawą była droga, która wiodła do spotkania z myślą Girarda. Nie ma tu konkretnych reguł, a raczej przypadkowe sięganie po książkę dotąd nieznanego autora, któremu towarzyszyło doświadczenie oceniane jako przełomowe. Np. Chmielewska zdecydowała się na lekturę *Widziałem...* – miała to być książka „do poczytania”. Okazała się poruszająca i inspirująca. W podobnym tonie wypowiada się Strączek o czytaniu *Kozła ofiarnego*.

⁵⁴ L. Popescu, *Relativism and Anthropology*, [w:] *Conferința Internațională Educație și Creativitate pentru o Societate Bazată pe Cunoaștere – Drept. The International Conference Education and Creativity for a Knowledge-Based Society – Law*, b.m.w. 2013, s. 180–183; L. Popescu, *Relativismo y Antropología*, [w:] *Interculturalidad e interconocimiento: de “clinamen” y de “atractores”*, red. M. Zamfir Stanciu et al., Craiova 2017, s. 23–31.

⁵⁵ G. Colec, *Conceptul de dorință mimetică la René Girard*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, nr 6, s. 4–20; idem, *Conceptul de nerecunoaștere la René Girard și tradiția socială franceză a demistificării*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, nr 7, s. 45–63; idem, *Relația dintre Jean-Paul Sartre și René Girard: un caz de anxietate a influenței*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2015, nr 1, s. 20–37; idem, *René Girard’s Scapegoat Mechanism Theory*, [w:] *Proceedings of the International Conference “Humanities and Social Sciences Today. Classical and Contemporary Issues” – Philosophy and Other Humanities*, red. M.-D. Chițoiu, I.-A. Tofan, București 2015, s. 221–232.

W spotkaniu z Girardem ważną rolę odgrywają pośrednicy. Są to nauczyciele akademicki, zachęcający studentów do lektury jego dzieł bądź autorzy opracowań, którzy cytują Girarda, inspirując w ten sposób czytelników do tego, aby i oni zapoznali się z jego myślą. Poza językami ojczystymi książki Girarda czytane są przede wszystkim po angielsku, francusku i rosyjsku.

Zwraca się uwagę, że dominują dwa podejścia – pozytywne, które jest połączone z przekonaniem o intelektualnej użyteczności teorii mimetycznej, i krytyczne, w ramach którego stawia się pod znakiem zapytania jej naukowość, uniwersalny charakter, akcentując, że jest czymś przebrzmiałym. Nie występuje postawa obojętna. Na ocenę teorii mimetycznej wpływ ma aktywność zawodowa uczonych (to, czym się zajmują oraz czy prowadzą badania interdyscyplinarne, czy specjalistyczne), a także ich religijny światopogląd (pozycjonowanie się wobec chrześcijaństwa, w tym katolicyzmu). Wilmes podkreśla, że uczeni wolą problematyzować niż wyjaśniać, a Girard zmusza ich do myślenia o przemocy w konkretny, a nie w abstrakcyjny, to znaczy wygodniejszy sposób.

Można spotkać się także z traktowaniem teorii mimetycznej jako tematu tabu. W niektórych środowiskach nie wypada się odwoływać do Girarda. Przekłada się to na sytuację, w której jego dzieła są znane, mówi się na ich temat, a jednocześnie się o nich nie pisze. Na tę sytuację na przykładzie interpretacji Moreška dotyczącej tańca z mieczami z chorwackiego miasta Korčula zwraca uwagę Čale Feldman.

Burda podkreśla, że wielu uczonych nie zna prac Girarda, a jednocześnie nie ma oporu, by wypowiadać się o nich krytycznie. W ten sposób czyni się z niego kozła ofiarnego, który staje się punktem odniesienia jednoczącym środowiska akademickie w niechęci wobec niego.

Odnosząc się do sceptycznego nastawienia do myśli Girarda, Fonari zauważa, że w jej ojczyźnie (Mołdawii) jest to konsekwencją specyficznego antyzachodniego resentymentu. Pojawia się pytanie, w jakim stopniu jest to pochodną przeszłości – przynależności do Związku Radzieckiego, a następnie do Wspólnoty Niepodległych Państw oraz

wcześniejszych wpływów tureckich. Warto zwrócić uwagę, że 95,2% Mołdawian to prawosławni, katolików zaś jest tam śladowy odsetek (0,6%). Sama Fonari wskazuje na nostalgię za radzieckim światem nauki, w którym nie ma miejsca dla zachodniego (katolickiego) Girarda. Odrzuca się go nie ze względu na to, co pisze, ale dlatego, że nie jest „jednym z nas”. W podobnym duchu wypowiada się Shumylovych, który zwraca uwagę, że jednym z zarzutów stawianych myśli Girarda jest jej „europocentryczność”. Zawisza przywołuje zaś opinię pewnej profesor z Indii, która nie rozumiała, dlaczego teoria mimetyczna jest zakotwiczona w chrześcijaństwie.

Większość ankietowanych wskazywała, że poważnym wyzwaniem jest dzielenie się myślą Girarda ze studentami. Ich reakcja na nią zależy od tego, co studiują i jaki wyznają światopogląd, a także jakie jest ich (emocjonalne) nastawienie do chrześcijaństwa. Wprawdzie otwarci na Girarda są teologowie, jednak nie oznacza to, że w tym środowisku nie brakuje napięć w związku z jego poglądami. Ujawniają się one głównie w ramach soteriologii – wyzwaniem jest krytyczne nastawienie Girarda do koncepcji ofiarniczej śmierci Jezusa. Przywoływanie dokonanej przez Schwagera teologicznej recepcji myśli Girarda (teologia dramatyczna) nie wystarcza, gdyż nie jest ona szeroko znana. Teoria mimetyczna wymaga od studentów erudycji oraz umiejętnego wprowadzania przez nauczycieli, w tym wyjaśniania kwestii terminologicznych. Np. w potocznej polszczyźnie termin *sakralny* odnosi się do rzeczywistości religijnej i jako taki ma zazwyczaj pozytywne znaczenie. U Girarda chodzi zaś o rzeczywistość ofiarniczą, naznaczoną przemocą i dlatego przez niego krytykowaną. Próbuąc wyjaśnić teorię mimetyczną, należy zachować (jak podkreśla Savchenko) ostrożność, aby uniknąć nieuzasadnionych uproszczeń. Uczni, którzy „nawrócili się na Girarda”, powinni zaś strzec się mentalności neofity i nie powinni oczekiwać, że u innych jego myśl będzie wywoływała podobną ekscytację.

W ramach kwestionariusza rozesłanego do osób korzystających w badaniach naukowych z myśli Girarda pojawiło się pytanie o znaczenie jej dla życia osobistego. Jest ono inspirowane lekturą wspomnień

dotyczących Girarda⁵⁶. Większość uczonych podkreśla, że teoria mimetyczna jest dla nich ważna i to w sytuacji, gdy niekoniecznie odpowiada im „girardowska religijność”. Zwracają uwagę na relacje międzyludzkie, np. na życie małżeńskie, w którym teoria mimetyczna broni przed pokusą nieuzasadnionego kreowania siebie na kozła ofiarnego.

Znajomość teorii mimetycznej uzdalnia do autorefleksji na temat własnych namiętności, które mogą prowadzić do szkodliwej rywalizacji w życiu rodzinnym (np. między rodzeństwem) i zawodowym. Myśl Girarda pomaga w realnym spojrzeniu na codzienność bez skrajności w postaci nieuzasadnionego optymizmu i pesymizmu. Naznaczona jest ona walorem apologetycznym i jako taka stanowi inspirację do obrony chrześcijaństwa, bliźnich oraz siebie samego w sytuacji, gdy żyje się w społeczeństwie, które chętnie posługuje się mechanizmem kozła ofiarnego, a jednocześnie nie przyznaje się do takiego postępowania.

Intuicje Girarda wykorzystywane są w analizie zachowań o konsumpcyjnym charakterze – skłaniają do roztropnego dystansowania się od presji nabywania kolejnych dóbr – dzięki temu łatwiej jest dojść do wniosku, że nie potrzebuje się kolejnej rzeczy, która do tej pory wydawała się niezbędna, a której posiadanie miało wpłynąć na życiową satysfakcję. Myśl Girarda broni tu przed niebezpieczeństwem rozczarowania i znudzenia.

Zakończenie

Podsumowując, można stwierdzić, że myśl René Girarda jest znana oraz wykorzystywana jako narzędzie badawcze przez uczonych w państwach należących do EŚW. W grupie tej dominują ci, którzy pochodzą z Polski, a problematyką, którą w ostatnich latach chętnie poruszano, była pandemia COVID-19 – jej realne oddziaływanie na społeczeństwo oraz to, w jaki sposób była ona interpretowana przez jednostki i zbiorowości. Intensywność zainteresowania teorią mimetyczną zależy od

⁵⁶ Por. *For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*, red. S. Goodhart et al., East Lansing 2009.

tego, czym się zajmują poszczególni uczeni i jaki jest ich osobisty światopogląd. Intelktualnym niedoborem jest brak regularnych spotkań w ramach konferencji naukowych, które mogłyby wpłynąć na zintensyfikowanie badań z wykorzystaniem teorii mimetycznej. Spotkania odbywające się w ramach Kolokwium nt. Przemocy i Religii (Colloquium on Violence and Religion) nie wystarczają, gdyż niewielu uczonych z EŚW brało w nich udział, podobnie niewielu jest członkami tej organizacji. Sytuację tę można potraktować jako zachętę do zorganizowania współpracy na regionalnym poziomie, tj. obejmującym państwa EŚW.

Na szczególną uwagę zasługuje ks. prof. Józef Niewiadomski, wychowawca kolejnych pokoleń girardystów, stanowiący zarazem pomost między zachodnim i wschodnim środowiskiem naukowym wykorzystującym teorię mimetyczną. Wśród badaczy zajmujących się myślą René Girarda i teorią mimetyczną jako autorzy co najmniej pięciu publikacji wyróżniają się: Jacek Bolewski, Stanisław Budzik, Agnieszka Burakowska, František Petr Burda, Morana Čale, Lada Čale Feldman, Andrzej Gielarowski, Maria Korusiewicz, Andrzej P. Kowalski, Antun Paveško-vić, Robert Petkovšek, Adam Romejko, Bogumił Strączek, Péter Tóth, Katarzyna Wielechowska, Cezary Zalewski i Marek Zambrzycki.

Bibliografia

- „Apokaliptyka jako refleksja nad kryzysem kultury zachodniej. Wokół antropologii René Girarda”. Wokół książki Andrzeja Gielarowskiego pt. „O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda” (Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2021). Czwartek, 13 stycznia 2022 r. godz. 17:30, <https://youtu.be/9ogyouchDHU>.
- Aktivitäten von Józef Niewiadomski, <https://www.uibk.ac.at/systheol/niewiadomski/aktiv/>.
- Bednářová K., *Translation – Historicity – Interpretative Parallels*, [w:] *Translation Studies in Ukraine as an Integral Part of the European Context*, red. M. Djovčoš et al., Bratislava 2023.
- Bernadić M., *Bog, jezik i vjera. Mali ogledi iz sistematske teologije*, Sarajevo 2022.
- Bobkowski R., *Próby różnicowania języka „serbsko-chorwackiego” na przykładzie języka Bośniaków*, [w:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997.
- Bolewski J., *Mit i prawda kultury. Z inspiracji René Girarda*, Warszawa 2007.
- Budil I. T., *René Girard a teorie mimetické rivalry*, „Anthropologia Integra” 2010, nr 2.
- Budzik S., *Драма искупления: Драматические категории в богословии Р. Жирапа, Х.У фон Бальтазара и Р. Швагера*, Москва 2017.
- Budzik S., *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H. U. von Balthasara i R. Schwagera*, Tarnów 1997.
- Burda F., *O násili v kultúre. Girardovské reflexe*, Ostrava 2013; idem, *On Violence in Culture. Girardian Reflections*, Lublin 2014.
- Čale M., Čale Feldman L., *U kanonu. Studije o dvojinstvu*, Zagreb 2008.
- Colec G., *Conceptul de dorință mimetică la René Girard*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, nr 6.
- Colec G., *Conceptul de nerecunoaștere la René Girard și tradiția socială franceză a demistificării*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, nr 7.
- Colec G., *Relația dintre Jean-Paul Sartre și René Girard: un caz de anxietate a influenței*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2015, nr 1.
- Colec G., *René Girard's Scapegoat Mechanism Theory*, [w:] *Proceedings of the International Conference “Humanities and Social Sciences Today. Classical and Contemporary Issues” – Philosophy and Other Humanities*, red. M.-D. Chițoiu, I.-A. Tofan, București 2015.

- em. Univ.-Prof. Dr. Józef Niewiadomski, <https://www.uibk.ac.at/systheol/niewiadomski/index.html.de>.
- Fonari V., *Hermeneutica literară*, Chişinău 2007.
- Fonari V., *Hermeneutica mitului antic în poezia din Republica Moldova (1990-2010)*, Chişinău 2021.
- For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*, red. S. Goodhart et al., East Lansing 2009.
- Georgieva K., *Миметичното желание и процесът на кристализация в писмото на мадам дьо Ренал („L'homme désire toujours selon le désir de l'autre”, René Girard)*, „Verba Iuvenium” 2024, t. 6.
- Gielarowski A., *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda*, Kraków 2021.
- Girard R., *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018 (wyd. 2: 2025).
- Girard R., *Pragnienie „trójkątne”*, [w:] *Antologia współczesnej krytyki literackiej we Francji*, oprac. W. Karpiński, Warszawa 1974.
- Girard R., *Преследванията и техните стереотипи*, „Философски алтернативи” 1994, nr 6.
- Gocheva E., *Йов и кризата на насилието*, „Литературен вестник” 2025, nr 5.
- Halecki O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994.
- Haven C. L., *Evolution of Desire. A Life of René Girard*, East Lansing 2018.
- Haven C. L., *Эволюция желания: Жизнь Рене Жирапа*, Москва 2021. <https://apologia.hu/rolunk/>.
- Juhant J., *Nasilje in sočutje v ideologijah in religijah in slovenska tranzicijska resničnost*, „Bogoslovni vestnik”, 2014, nr 2.
- Kalanj R., *Fundamentalna antropologija i teorija kulture Renée Girarda*, „Socijalna ekologija” 2011, nr 1.
- Kaznowski M., *Uwikłani w szczęśliwą winę. Grzech pierworodny w świetle teorii mimetyczno-ofiarniczej René Girarda*, Kraków 2015.
- Kirwan M., *René Girard: Uvedení do díla*, Brno 2008.
- Kišš M., „*Mimésis*“, *Platón a René Girard*, „Filosofický časopis” 2010, nr 4.
- Kišš M., *Psychologická mimesis, posvátné a moc: Studie k sociologii moci v kontextu myšlení René Girarda, Gabriela Tarda a Émila Durkheima*, Praha 2017 (praca doktorska).
- Kišš M., *René Girard a jeho mimetická teorie společnosti jako možné východisko k nové sociologické teorii*, „Historická sociologie” 2010, nr 2.

- Kłoczowski J., *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 2003.
- Kolczyński J., *Kozioł ofiarny a etnologia. O teorii René Girarda*, „Etnografia Polska” 1995, z. 1-2.
- Korusiewicz M., *Geometrie kultury według René Girarda*, Katowice 2015.
- Korusiewicz M., *Światła w labiryncie. Mit heroiczny, tragiczność, mono no aware*, Katowice 2021.
- Kozludzhov Z., *Функции и роля на понятията „мимезис“ и „миметично желание“ в културната и литературната антропология на Рене Жирар*, „Лингвистика, интерпретация, концепции” 2026, nr 1.
- Kulavkova K., *The Narcissism of Minor Differences in the Context of Post-Imperial Macedonian Neighbouring*, „Slavia Meridionalis” 2022, nr 22.
- Kulavkova K., *Синкретичка интерпретација на песната „Марковиот Манастир” на Блаже Конески*, [w:] *Методи и толкувања на книжевната херменевтика*, red. K. Kulavkova, Skopje 2018.
- Культура / Рене Жирар, <https://kultura.bg/author/302-rene-zhirar>.
- Lasić S., *Iz moje lektire. Portreti*, Zagreb 2001.
- Lozev A., *Бележки към статията на Рене Жирар*, „Философски алтернативи” 1994, nr 6.
- Łuczewski M., *Ojciec Kościoła*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, nr 6.
- Maciejewski J., *Nic to! Dlaczego historia Polski musi się powtarzać?*, Kraków 2025.
- Mäkelä H., *The Reception of René Girard's Thought in Finland and Scandinavia. From the 1980s to the Present*, „Contagion: Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2018, t. 25.
- Matei A., *René Girard la 80 de ani*, „Observator cultural” 2003, nr 180, <https://www.observatorcultural.ro/articol/rene-girard-la-80-de-ani/>.
- Michoń Ł. P., *Mechanizm rytualny. O modelu ofiarniczego ustanawiania nowego ładu politycznego*, Wrocław 2016.
- Nieć M., *Archeologia polityki i komunikowania. Peregrynacje*, Kraków 2019.
- Niewiadomski J., *René Girard: The Architect of My Spiritual Home*, [w:] *For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*, red. S. Goodhart et al., East Lansing 2009.
- Niewiadomski J., *Vallás és erőszak. A kinyilatkoztatás válasza az erőszak problémájára*, „Vigilia” 2007, nr 6.
- Popescu L., *Relativism and Anthropology*, [w:] *Conferința Internațională Educație și Creativitate pentru o Societate Bazată pe Cunoaștere – Drept*.

- The International Conference Education and Creativity for a Knowledge-Based Society – Law*, b.m.w. 2013.
- Popescu L., *Relativismo y Antropología*, [w:] *Interculturalidad e interconocimiento: de “clinamen” y de “atractores”*, red. M. Zamfir Stanciu et al., Craiova 2017.
- René Girard – polska bibliografia, <http://girard.c0.pl/>.
- Romejko A., *Ks. prof. Józef Niewiadomski – współtwórca „teologii dramatycznej” na uniwersytecie w Innsbrucku*, „Rocznik Polonii” 2005, nr 1.
- Romejko A., *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*, Tuchów 2015.
- Romejko A., *The Reception of René Girard’s Thought in Central and Eastern Europe*, „Perspektywy Kultury” 2026, nr 1.
- Schwager R., *Krisztus halála és az áldozat eszméjének kritikája*, „Mérleg” 1988, nr 1.
- Shkurtaj G., *Kanuns in Albania and Bloodfeud According to Kanun of Lekë Dukagjini*, „European Journal of Sustainable Development” 2020, nr 1.
- Sorea D., *Dreptate și caritate. Cinci demersuri post-seculare valorizând iubirea aproapelui*, [w:] *Justiție și coeziune socială*, red. G. Rădulea, Iași 2015.
- Sorea D., *Maximus the Confessor and René Girard: A Hermeneutic Approach*, „Bulletin of the Transilvania University of Brașov” 2010, nr 3.
- Strączek B., *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019.
- Szűcs J., *Trzy Europy*, Lublin 1995.
- The Bloomsbury Handbook of Mimetic Theory*, red. S. Cowdell, J. Hodge, C. Fleming, London 2027 (w druku).
- Tomić M., Pavešković A., *Girardovo čitanje Camusova Stranca*, “Nova Prisutnost” 2023, nr 3.
- Topić F., *René Girard prorok iz Stanforda*, https://www.academia.edu/90902612/RENE_GIRARD_PROROK_IZ_STANFORDA.
- Topić F., *Vjera i kultura*, Sarajevo 2017.
- Turza Z. et al., *Forgiveness and Reconciliation Through Mimetic Theory: A Girardian Perspective from Post-War Croatia*, „Religions” 2026, nr 2, art. 257.
- Vareikis V., *Kas buvo René Girardas?*, „Šiaurės Atėnai”, 10 października 2025, <https://www.satenai.lt/2025/10/10/kas-buvo-rene-girardas/>.
- Winnicki Z. J., *Europa Środkowa czy Europa Środkowo-Wschodnia? Europejskie kręgi cywilizacyjne*, „Wschodnioznawstwo” 2017.

- Žalec B., *Contemporary societal division: resonance, alienation, and (politics of) fear*, „XLinguae” 2022, nr 1.
- Žalec B., *Religija, demokracija i solidarni personalizam: na putu ka svjetskoj kulturi i civilizaciji*, „Filozofska istraživanja” 2011, nr 1.
- Zalewski C., „Czas wyszedł z zawiasów”. *Studia o Bolesławie Prusie i Elizie Orzeszkowej*, Kraków 2012.
- Zalewski C., *Istnienie zdegradowane. Problem masochizmu w polskiej literaturze nowoczesnej*, Kraków 2017.
- Zalewski C., *Powracająca fala. Mityczne konteksty wybranych powieści Bolesława Prusa i Elizy Orzeszkowej*, Kraków 2005.
- Zalewski C., *Źródło. René Girard i literatura*, Kraków 2015.

Słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, René Girard, Polska, recepcja naukowa, teoria mimetyczna.

Keywords: Central and Eastern Europe, mimetic theory, Poland, René Girard, scholarly reception.

Streszczenie

Artykuł przedstawia recepcję myśli René Girarda w państwach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW). Punktem wyjścia jest określenie zakresu pojęcia EŚW oraz charakterystyka uwarunkowań historycznych, kulturowych i religijnych wpływających na zainteresowanie teorią mimetyczną. Autor wykorzystał katalogi bibliotek narodowych, analizę publikacji oraz odpowiedzi ponad 60 badaczy z regionu uzyskane za pomocą kwestionariusza. Szczegółowo omówiono recepcję myśli Girarda w Polsce, która wyróżnia się największą liczbą tłumaczeń jego dzieł, opracowań naukowych i aktywnych badaczy reprezentujących różne dyscypliny. Przedstawiono również stan badań w pozostałych państwach EŚW, wskazując zarówno ośrodki intensywnie rozwijające studia nad teorią mimetyczną, jak i kraje, w których zainteresowanie nią pozostaje ograniczone. Szczególną uwagę poświęcono roli ks. prof. Józefa Niewiadomskiego, którego działalność naukowa i dydaktyczna przyczyniła się do ukształtowania środowiska badaczy teorii mimetycznej oraz wzmocnienia współpracy między Europą Zachodnią i Środkowo-Wschodnią. W zakończeniu podkreślono potrzebę dalszej integracji badaczy z EŚW oraz organizowania regularnych inicjatyw naukowych poświęconych teorii mimetycznej.

René Girard's Thought in Central and Eastern Europe: Reception and the State of Research

Abstract

The article examines the reception of René Girard's thought in the countries of Central and Eastern Europe (CEE). It begins by defining the scope of the concept of CEE and characterising the historical, cultural and religious factors that have shaped interest in mimetic theory. The author draws on national library catalogues, an analysis of publications, and responses from more than 60 researchers from the region obtained through a questionnaire. Particular attention is devoted to the reception of Girard's thought in Poland, which stands out for the largest number of translations of his works, scholarly studies, and active researchers representing a range of disciplines. The article also surveys the state of research in the other CEE countries, identifying both centres where research into mimetic theory is developing intensively and countries where interest in it remains limited. Special attention is given to the role of Rev. Prof. Józef Niewiadomski, whose scholarly and teaching activities contributed to the formation of a community of researchers in mimetic theory and to strengthening cooperation between Western and Central and Eastern Europe. The article concludes by emphasising the need for further integration of researchers from CEE and for the organisation of regular scholarly initiatives devoted to mimetic theory.

Ks. Adam Romejko^{*}
ORCID: 0000-0002-8513-2955
Uniwersytet Gdański

Bibliografia dzieł René Girarda oraz opracowań dotyczących jego myśli w państwach Europy Środkowo-Wschodniej

Niniejsza bibliografia stanowi próbę możliwie całościowego udokumentowania recepcji dzieł i myśli René Girarda w państwach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW). Obejmuje łącznie 432 pozycje, w tym 41 odrębnych przekładów książek René Girarda oraz 26 pozostałych tekstów jego autorstwa, uporządkowanych według roku pierwszej publikacji; kolejne wydania tego samego przekładu traktowane są jako jedna pozycja. Do tych ostatnich należą przede wszystkim fragmenty jego książek oraz wywiady z nim przeprowadzone. Świadomie uwzględniono także rosyjskojęzyczne przekłady, ponieważ nadal są one wykorzystywane przez znaczną część czytelników z państw EŚW. Liczba opracowań poświęconych myśli Girarda autorstwa innych badaczy wynosi

^{*} Ks. Adam Romejko, dr hab.; profesor w Instytucie Politologii, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański; e-mail: adam.romejko@ug.edu.pl.

365 pozycji. Zostały one uporządkowane według państw, w których je wydano, a w obrębie poszczególnych państw – alfabetycznie.

Na uwagę zasługuje fakt, że pierwszym przekładem książki Girarda opublikowanym w państwach EŚW był czeski przekład *Prawdy powieściowej i kłamstwa romantycznego* (*Lež romantismu a pravda románu*), wydany w 1968 roku. Najwięcej opracowań poświęconych myśli Girarda opublikowano w Polsce (235), następnie w Chorwacji (25), Czechach (24), Słowenii (23), na Węgrzech (15), w Rumunii (8), w Bośni i Hercegowinie oraz na Ukrainie (po 7), w Bułgarii (6), na Litwie (5), w Mołdawii (3), w Albanii, Macedonii Północnej i Serbii (po 2) oraz na Słowacji (1).

Przyporządkowując poszczególne pozycje do państw, kierowano się przede wszystkim przynależnością narodową autorów. Jeżeli autor pochodził spoza EŚW, jego pracę przypisano do państwa, w którym została opublikowana.

Bibliografia obejmuje publikacje, które udało się ustalić na podstawie kwerendy bibliotecznej, przeszukania baz bibliograficznych oraz dostępnych zasobów cyfrowych, a także dzięki nawiązaniu kontaktu drogą elektroniczną z poszczególnymi badaczami. Uwzględniono książki, rozdziały w pracach zbiorowych, artykuły naukowe i popularnonaukowe, recenzje, wywiady oraz prace dyplomowe, o ile ich treść odnosi się do osoby lub myśli Girarda.

Zgromadzone opracowania mają zróżnicowaną wartość poznawczą – od prac poświęconych przede wszystkim teorii mimetycznej po teksty, w których Girard i jego koncepcje są jedynie okazjonalnie przywoływane. Dane bibliograficzne dotyczące autorów i tytułów podano zgodnie z oryginalnymi publikacjami. Ze względu na międzynarodowe grono odbiorców bibliografia została świadomie opracowana w języku angielskim. Przyjęto zasadę zamieszczania wyłącznie tych informacji, które są niezbędne do jednoznacznej identyfikacji i odnalezienia poszczególnych pozycji.

Autor ma świadomość, że mimo dołożenia wszelkich starań opracowanie może nie obejmować wszystkich publikacji dotyczących Girarda

ukazujących się w państwach EŚW. Z tego względu bibliografia będzie sukcesywnie uzupełniana. Ostatnia aktualizacja bibliografii miała miejsce 25 lipca 2026 roku. Wszelkie uwagi, komentarze i propozycje uzupełnień proszę kierować na adres: aromejko@gmx.net.

I. Publikacje René Girarda (Publications by René Girard)

Bułgaria (Bulgaria)

Książki (books)

Girard, René [Жирар, Рене], *Видях Сатаната, как падна от небето като светкавица*, София 2006.

Girard, René [Жирар, Рене], *Случаят Йов*, София 2017 (2nd ed.: 2024).

Girard, René [Жирар, Рене], *Романтическа лъжа и романна истина*, София 2025.

Artykuły (articles)

Girard, René [Жирар, Рене], *Преследванията и техните стереотипи, „Философски алтернативи”* 1994, no. 6, pp. 45-52.

Girard, René [Жирар, Рене], *Да завършим Клаузевиц*, „Култура” 2023, no. 10, pp. 9-12.

Girard, René [Жирар, Рене], *Страстите Христови по Мел Гибсън*, „Култура” 2023, no. 10, pp. 13-16.

Czechy (Czech Republic)

Książki (books)

Girard, René, *Lež romantismu a pravda románu*, Praha 1968 (2nd ed.: 1998).

Girard, René, *Obětní beránek*, Praha 1997.

Girard, René, *O původu kultury: hovory s Pierpaolem Antonellem a Joãem Cezarem de Castro Rocha*, Brno 2008.

Chorwacja (Croatia)

Książki (books)

Girard, René, *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*, Zagreb 2004.

Polska (Poland)

Książki (books)

Girard, René, *Kozioł ofiarny*, Łódź 1987 (2nd ed.: 1991).

Girard, René, *Dawna droga, którą kroczyli ludzie niegodziwi*, Warszawa 1992.

Girard, René, *Sacrum i przemoc*, Poznań 1993-1994 (2nd ed.: 2019).

Girard, René, *Szekspir. Teatr zazdrości*, Warszawa 1996.

Girard, René, *Prawda powieściowa i kłamstwo romantyczne*, Warszawa 2001.

Girard, René, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, Warszawa 2002.

Girard, René, *Początki kultury*, Kraków 2006.

Girard, René, *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018 (2nd ed.: 2025).

Artykuły (articles)

Girard, René, *Pragnienie „trójkątne”*, [in:] *Antologia współczesnej krytyki literackiej we Francji*, ed. W. Karpiński, Warszawa 1974, pp. 342–357.

Girard, René, *Od Boskiej Komedii do socjologii powieści*, [in:] *W kręgu socjologii literatury. Antologia tekstów zagranicznych*, vol. 2: *Zagadnienia. Interpretacje*, ed. A. Mencwel, Warszawa 1980, pp. 247–256.

Girard, René, *Rzeczy ukryte od założenia świata*, „Literatura na Świecie” 1983, no. 12, pp. 74–182.

Girard, René, *Demaskacja przemocy w ewangelicznym opisie Męki*, „W drodze” 1985, no. 4, pp. 17–28.

Girard, René, *Bóg, człowiek i dzika bestia*, [in:] *Maski*, eds. M. Janion, S. Rosiek, Gdańsk 1986, vol. 1, pp. 100–101.

Girard, René, *Mord założycielski w myśli Nietzschego*, „Literatura na Świecie” 1988, no. 8-9, pp. 414–434.

Girard, René, *Logos Heraklita i Logos Jana*, „Studia Filozoficzne” 1988, no. 10, pp. 181–193.

Girard, René, *Edyp z plemienia Ugadugu*, „Brulion” 1991, no. 16, pp. 84–88.

Girard, René, *Związki międzyludzkie i religia*, „Przegląd Polityczny” 2003, no. 62/63, pp. I–VIII.

- Girard, René, *Jakbyśmy przy tym byli. „Pasja”. Dwa tysiące lat później*, „Rzeczpospolita” (main edition) 2004, no. 86, pp. A5–A6.
- Girard, René, „*Pasja*”, czyli realizm Mela Gibsona, [in:] *Pasja. Przewodnik po filmie Mela Gibsona. 100 pytań i odpowiedzi*, eds. J. Budzyński, Ł. Kubiak, Warszawa 2004, pp. 116–125.
- Girard, René, *Kryzys ofiarniczy*, [in:] *Antropologia widowisk*, ed. L. Kolankiewicz, Warszawa 2005, pp. 298–309 (2nd ed.: 2010, pp. 332–343).
- Girard, René, *Ludzkie, arcyłudzkie*, interview by S. Duda, „Newsweek Polska” 2008, no. 52, pp. 16–18, 20.
- Girard, René, *Walka papieża z relatywizmem*, „Dziennik. Polska, Europa, świat” 2009, no. 62, suppl. „Europa”, no. 10, pp. 13–14.
- Girard, René, *Spektakl odwetu*, „Newsweek Polska” 2009, no. 45, pp. 30–31.
- Girard, René, *Przemoc i Apokalipsa*, „Rzeczy Wspólne. Pismo republikańskie” 2011, no. 2, pp. 62–75.
- Girard, René, *Myślenie apokaliptyczne po 11 września*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, no. 6, pp. 20–35.
- Girard, René, *Rzeczy ukryte od założenia świata. Geneza kultury i instytucji*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 17–50.
- Girard, René, *Apokalipsa już się rozpoczęła. René Girard w rozmowie z redakcją czasopisma „Réforme”*, „Znak” 2016, no. 11, pp. 58–63.
- Girard, René, *René Girard: Apokalipsa tu i teraz*, interview by B. Chantre, „Polska” (Metropolia Warszawska, main edition) 2018, no. 86, p. 38.

Rosja (Russia)

Książki (books)

- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Насилие и священное*, Москва 2000 (2nd ed.: 2010).
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Козёл отпущения*, Санкт-Петербург 2010 (2nd ed.: 2023).
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Критика из подполья*, Москва 2012.
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Достоевский: от двойственности к единству*, Москва 2013.
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Я вижу Сатану, падающего, как молния*, Москва 2014.
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Вещи, сокрытые от создания мира*, Москва 2016.

- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Ложь романтизма и правда романа*, Москва 2019 (2nd ed.: 2021; 3rd ed.: 2026).
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Завершить Клаузевица: беседы с Бенуа Шантром*, Москва 2019.
- Girard, René [Жи́рар, Рене], *Театр зависти. Уильям Шекспир*, Москва 2020.

Rumunia (Romania)

Książki (books)

- Girard, René, *Minciună romantică și adevăr românesc*, București 1972.
- Girard, René, *Violența și sacrul*, București 1995.
- Girard, René, *Țapul ispășitor*, București 2000.
- Girard, René, *Prăbușirea Satanei*, București 2006.
- Girard, René, *Despre cele ascunse de la întemeierea lumii*, București 2008.
- Girard, René, *Adevăr sau credință slabă? Convorbiri despre creștinism și relativism, cu Gianni Vattimo*, București 2009.
- Girard, René, *Iov sau calea străveche a celor nelegiuiți*, Iași 2019.
- Girard, René, *O teorie a miturilor arhaice și moderne*, Iași 2021.

Artykuły (articles)

- Girard, René, *Despre Antropologia Generativă. De vorbă cu Rene Girard*, interview by M. Müller, „Suflet Oltenesc” 2002, no. 2, pp. 8–9.
- Girard, René, *Despre Antropologia Generativă. De vorbă cu Rene Girard (II)*, interview by M. Müller, „Suflet Oltenesc” 2002, no. 3, pp. 8–9.

Serbia (Serbia)

Książki (books)

- Girard, René, *Stari put grešnika*, Novi Sad 1989.
- Girard, René, *Nasilje i sveto*, Novi Sad 1990.
- Girard, René, *Posmatrah Sotonu kako poput munje pade*, Beograd 2020.

Słowacja (Slovakia)

Książki (books)

- Girard, René, *Pôvod kultúry*, Bratislava 2011.

Słowenia (Slovenia)

Książki (books)

Girard, René, *Gledam satana, ki kakor blisk pada z neba*, Ljubljana 2006.

Girard, René, *Grešni kozel*, Ljubljana 2011.

Węgry (Hungary)

Książki (books)

Girard, René, *Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből. A kereszténység kritikai apológiája*, Budapest 2013.

Girard, René, *Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva*, Budapest 2013.

Girard, René, *A bűnbak*, Budapest 2014.

Artykuły (articles)

Girard, René, „Mert szükség, hogy botrányok essenek...”, „Vigilia” 2007, no. 6, pp. 467–474.

II. Opracowania na temat René Girarda (works on René Girard)

Albania (Albania)

Halili, Rigels, *A Few Remarks on the Name Rozafa of the Castle of Shkodra and Its Connection with the Topic of Immured Woman*, „Slavia Meridionalis” 2024, vol. 24, art. no. 3304.

Shkurtaj, Geland, *Kanuns in Albania and Bloodfeud According to Kanun of Lekë Dukagjini*, „European Journal of Sustainable Development” 2020, no. 1, pp. 442–454.

Bośnia i Hercegowina (Bosnia and Herzegovina)

Bernadić, Mario, *Bog, jezik i vjera. Mali ogledi iz sistematske teologije*, Sarajevo 2022.

Bernadić, Mario, *Dramatska teologija: od Karla Bartha do Raymunda Schwagera*, „Vrhbosnensia” 2010, no. 1, pp. 143–157.

- Bernadić, Mario, *The Situation of War Victims in Social Context of Bosnia and Herzegovina – Twenty Years After the War*, [in:] *Sacrifice. From Origins and Culture to Contemporary Life Challenges*, eds. R. Petkovšek, B. Žalec, Wien–Zürich 2018, pp. 199–207.
- Bernadić, Mario, *Sud nad gradom nekoć i danas: mezopotamska književnost, biblijski navještaj i moderna filmska apokaliptika*, „Vrhbosnensia” 2011, no. 2, pp. 337–360.
- Topić, Franjo, *Antropološko čitanje kršćanstva. Ogled o René Girardu*, [in:] *U službi Riječi i Božjeg naroda. Zbornik radova u čast mons. dr. Mati Zorkiću u povodu 70. obljetnice života i 35 godina profesorskog djelovanja*, eds. M. Josipović, B. Odobašić, F. Topić, Sarajevo 2007, pp. 651–674.
- Topić, Franjo, *René Girard prorok iz Stanforda*, https://www.academia.edu/90902612/RENE_GIRARD_PROROK_IZ_STANFORDA.
- Topić, Franjo, *Vjera i kultura*, Sarajevo 2017.

Bulgaria (Bulgaria)

- Georgieva, Kristina [Георгиева, Кристина], *Миметичното желание и процесът на кристализация в писмото на мадам дьо Ренал („L'homme désire toujours selon le désir de l'autre”, René Girard)*, „Verba iuvenium” 2024, vol. 6, pp. 256–264.
- Gocheva, Eva [Гочева, Ева], *Йов и кризата на насилието*, „Литературен вестник” 2025, no. 5, p. 3.
- Gradev, Vladimir [Градев, Владимир], Yotov, Stiliyan [Йотов, Стилиян], *Желание и насилие. Разговор с проф. Владимир Градев и проф. Стилиян Йотов*, „Култура” 2023, no. 10, pp. 4–8.
- Kozludzhov, Zargyan [Козлуджов, Запрян], *Функции и роля на понятията „мимезис“ и „миметично желание“ в културната и литературната антропология на Рене Жирар*, „Лингвистика, интерпретация, концепции” 2026, no. 1, pp. 216–220.
- Lozev, Alexander [Лозев, Александър], *Бележки към статията на Рене Жирар*, „Философски алтернативи” 1994, no. 6, pp. 53–54.
- Nikolov, Toni [Николов, Тони], *Векът на Жирар*, „Култура” 2023, no. 10, pp. 1.

Chorwacja (Croatia)

- Čale Feldman, Lada, *Euridikini osvrti*, Zagreb 2001.
- Čale Feldman, Lada, *Femina ludens*, Zagreb 2005.

- Čale Feldman, Lada, *Love versus/and/as Politics in Miroslav Krleža's Banquet in Blitva and Virginia Woolf's Between the Acts*, „Open Research Europe” 2025, vol. 5, art. 189.
- Čale Feldman, Lada, *Onkraj pozornice: na raskrižju medija*, Zagreb 2019.
- Čale Feldman, Lada, Tomljenović, Ana, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, Zagreb 2012.
- Čale Feldman, Lada, *U san nije vjerovati*, Zagreb 2012.
- Čale, Morana, Čale Feldman, Lada, *U kanonu: Studije o dvojnosti*, Zagreb 2008.
- Čale, Morana, *Oko Kiklopa*, Zagreb 2005.
- Gašpar, Nela, *René Girard, Promatrah Sotonu kako poput munje pade*, „Bogoslovska smotra” 2007, no. 1, pp. 267-269.
- Kalanj, Rade, *Modernost i napredak*, Zagreb 1994.
- Lasić, Stanko, *Iz moje lektire: Portreti*, Zagreb 2001.
- Pavešković, Antun, *Dubravka ili odustanak od drame*, „Annals of the Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik” 2007, vol. 45, pp. 159–189.
- Pavešković, Antun, *Gavran mašina*, „Republika” 2003, no. 3, pp. 34–46.
- Pavešković, Antun, *Generativna antropologija*, „Republika” 2003, no. 9, pp. 24–37.
- Pavešković, Antun, *Gundulićev «Osman» kao antropološki problem*, „Annals of the Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik” 2004, vol. 42, pp. 9–44.
- Pavešković, Antun, *Hrvatski književni prostor*, Zagreb 2006.
- Pavešković, Antun, *Nasilje, jezik, metafora*, „Republika” 2004, no. 2, pp. 88–96.
- Pavešković, Antun, *Pogovor*, [in:] R. Girard, *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*, Zagreb 2004, pp. 239–247.
- Pavešković, Antun, *René Girard's Fundamental Anthropology*, „Collegium Anthropologicum” 2017, no. 3, pp. 309–313.
- Pavešković, Antun, *Temeljni pojmovi (Temeljni pojmovi generativne antropologije)*, „Republika” 2003, no. 9, pp. 79–85.
- Pavešković, Antun, *Tragom Šimića (Jedan pokušaj generativne antropologije)*, [in:] 4. kijeovski književni susreti. Zbornik radova i pjesama, eds. S. Matoš, M. Mićanović, V. Pandžić, Kijevo 2005, pp. 109–114.
- Tomić, Marinko, Pavešković, Antun, *Girardovo čitanje Camusova Stranca*, „Nova Prisutnost” 2023, no. 3, pp. 557–569.
- Tomić, Marinko, *Religijska osnova antropologije Renée Girarda*, Zagreb 2025 (doctoral thesis).

- Turza, Zoran, Pavešković, Antun, Jurić, Amabilis Kata, Brgles, Miriam Mary, Matos, Bruno, Karlič, Ivan, Radić, Stjepan, Tomić, Marinko, *Forgiveness and Reconciliation Through Mimetic Theory: A Girardian Perspective from Post-War Croatia*, „Religions” 2026, no. 2, art. 257.
- Turza, Zoran, Pavešković, Antun, *Loving Mimesis and the Theology of Imago Dei: The Journey from Proto-Subject to Subjectivity*, „The Heythrop Journal” 2025, no. 5, pp. 431–448.

Czechy (Czech Republic)

- Budil, Ivo, *René Girard a teorie mimetické rivality*, „Anthropologia Integra” 2010, no. 2, pp. 23–29.
- Burda, František Petr, *Banalita zla podle Václava Havla*, „Studia Aloisiana” 2021, no. 2, pp. 29–48.
- Burda, František Petr, *Christian Refugees in the Czech Village: Hidden Features of Refugee Media Representation*, „Acta missiologica” 2022, no. 1, pp. 314–329.
- Burda, František Petr, *Czech Contribution to Searching for Starting Points of Transculturality*, „Collegium Antropologicum” 2016, no. 2, pp. 91–98.
- Burda, František Petr, *Inkviziční proces s českým undergroundem*, „Salve. Revue pro teologii a duchovní život” 2011, no. 4, pp. 133–144.
- Burda, František Petr, *Kultura – doličný předmět perzekučního mechanismu*, Ústí nad Orlicí 2013.
- Burda, František Petr, *Kultura služby. Analýza a aplikace antropologických východisek*, Ústí nad Orlicí 2014.
- Burda, František Petr, *O násilí v kultuře. Girardovské reflexe*, Ostrava 2013.
- Burda, František Petr, *Odmítnutí Boha jako postulát svobody ve hře Mouchy J. P. Sartra*, „Verba theologica” 2020, no. 2, pp. 36–51.
- Burda, František Petr, *On Violence in Culture. Girardian Reflections*, Lublin 2014.
- Burda, František Petr, *Paraklétoš and Deconstruction of the Cult of Absolute Independence of the Human Individual*, „Acta missiologica” 2021, no. 1, pp. 122–145.
- Burda, František Petr, *René Girard's Mimetic Theory of Culture*, „Verba theologica” 2015, no. 1, pp. 41–62.
- Burda, František Petr, *Teopatická povaha umění a křesťanská spiritualita*, „Art communication and Popculture” 2017, no. 3, pp. 9–23.

- Burda, František Petr, *Teoretická východiska praxe pomáhajících profesí*, Ústí nad Orlicí 2014.
- Burda, František Petr, *The Conflict Between Christianity and Atheism. A Prolific Controversy with Atheism*, „Acta missiologica” 2023, no. 1, pp. 73–84.
- Burda, František Petr, *The Fundamental Starting Point of Transcultural Communication*, „Logos. A Journal of Catholic Thought and Culture” 2016, no. 1, pp. 148–166.
- Burda, František Petr, *The Open Gate to Transcultural Esthetics*, „Verba theologica” 2018, no. 1, pp. 19–27.
- Burda, František Petr, *Toužím, tedy pronásleduji a „Bůh” mi to schvaluje*, „Studia Aloisiana” 2024, no. 2, pp. 5–27.
- Burda, František Petr (ed.), *Transkulturní cesty ke tkáním kulturního přediva*, Ostrava 2014.
- Burda, František Petr, *Za hranice kultur. Transkulturní perspektiva*, Brno 2016.
- Burda, František Petr, Rezková, Pavlína, *Kulturní proměny údolí Erlitztal*, Ústí nad Orlicí 2013.
- Kišš, Marián, „*Mimésis*“, *Platón a René Girard*, „Filosofický časopis” 2010, no. 4, pp. 503–526.
- Kišš, Marián, *Psychologická mimesis, posvátné a moc: Studie k sociologii moci v kontextu myšlení René Girarda, Gabriela Tarda a Émila Durkheima*, Praha 2017 (doctoral thesis).
- Kišš, Marián, *René Girard a jeho mimetická teorie společnosti jako možné východisko k nové sociologické teorii*, „Historická sociologie” 2010, no. 2, pp. 31–52.

Litwa (Lithuania)

- Airaksinen, Timo, *Mimetic Evil: A Conceptual and Ethical Study*, „Problemos” 2020, vol. 98, pp. 58–70.
- Grišinas, Arvydas, *Central Marginality: Minorities, Images, and Victimhood in Central-Eastern Europe*, „Nationalism and Ethnic Politics” 2017, no. 1, pp. 66–80.
- Grišinas, Arvydas, *Politics with a Human Face. Identity and Experience in Post-Soviet Europe*, Abingdon–New York 2018.
- Krier, Leon, *Atsilikimo baimė apakina jos aukas*, interview by A. Samalavičius, „Kultūros barai” 2013, no. 5, pp. 2–5.
- Vareikis, Vygantas, *Kas buvo René Girard’as?*, „Šiaurės Atėnai” 2025, no. 19, p. 4.

Macedonia Północna (North Macedonia)

Kulavkova, Katica, *The Narcissism of Minor Differences in the Context of Post-Imperial Macedonian Neighbouring*, „Slavia Meridionalis” 2022, no. 22, art. no. 2667.

Kulavkova, Katica, *Синкретичка интерпретација на песната „Марковиот Манастир” на Блаже Конески*, [in:] *Методи и толкувања на книжевната херменевтика*, ed. K. Kulavkova, Skopje 2018, pp. 43–66.

Mołdawia (Moldova)

Fonari, Victoria, *Hermeneutica literară*, Chișinău 2007.

Fonari, Victoria, *Hermeneutica titlului antic în poezia din Republica Moldova (1990–2010)*, Chișinău 2021.

Fonari, Victoria, *Miturile arhaice și actualizarea acestora la René Girard – The Archaic Myths and their Update at René Girard*, [in:] *Conferința națională cu participare internațională „Integrare prin cercetare și inova-re”, 10–11 noiembrie 2022*, Chișinău 2022, pp. 46–48.

Polska (Poland)

Adamczyk, Tomasz, *Supremacja kozła ofiarnego w pracy socjalnej. Interpretacja roli ofiary w świetle antropologii René Girarda*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2022, no. 4, pp. 143–157.

Alksnin, Adrianna, *„Tworzyć siebie z siebie” – „Ma lat 22”. Tadeusza Peipera a problem pragnienia*, „Pamiętnik Literacki” 2014, no. 3, pp. 57–68.

Anspach, Marc R., *Dobra pożądane. Karol Polanyi, René Girard i krytyka gospodarki rynkowej*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, no. 6, pp. 85–95.

Augustyn, Leszek, *„Similitudo dei a simia dei”. Mimetyczny klucz do Dostojewskiego. Propozycja René Girarda*, [in:] *Wokół Fiodora Dostojewskiego. Almanach myśli rosyjskiej*, ed. J. Dobieszewski, Warszawa 2017, pp. 69–91.

Augustyn, Leszek, *Jak prawować się z Bogiem? Doświadczenie Hioba jako wyzwanie filozoficzne*, [in:] *Wokół filozofii kultury. Tom jubileuszowy dedykowany Profesorowi Piotrowi Mrozowi z okazji Jego siedemdziesiątych urodzin*, eds. M. Karas, J. Skibowski, Kraków 2024, pp. 13–36.

Barcik, Joanna, *Ewangelie – objawienie przemocy*, „Logos i Ethos” 2006, no. 2, pp. 196–202.

Bendyk, Edwin, *Mimetyczna pokusa apokalipsy*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2020, no. 1, pp. 259–267.

- Bielak, Agnieszka, Garbol, Tomasz, *Teoria pragnienia mimetycznego Reného Girarda wobec badań nad relacją literatura a religia*, [in:] *Literatura a religia: wyzwania epoki świeckiej*, vol. 1, *Teorie i metody*, eds. T. Garbol, Ł. Tischner, Kraków 2020, pp. 402–436.
- Błoński, Paweł, *Szatańska rękojmia*, „Tygodnik Powszechny” 2000, no. 25, p. 9.
- Bolewski, Jacek, *Archeologia mitów i religii według R. Girarda*, „Studia Bobolanum” 2006, vol. 3, pp. 97–126.
- Bolewski, Jacek, *Metafizyka literackich arcydzieł. Śladami René Girarda*, „Studia Bobolanum” 2005, vol. 2, pp. 159–190.
- Bolewski, Jacek, *Mit i prawda kultury. Z inspiracji René Girarda*, Warszawa 2007.
- Bolewski, Jacek, *Początki kultury*, „Studia Bobolanum” 2007, vol. 2, pp. 199–209.
- Bolewski, Jacek, *Rewelacje René Girarda*, „Więź” 2007, no. 7, pp. 126–130.
- Bolewski, Jacek, *The Meaning of Creation as Sacrifice in Hinduism and Christianity Against the Background of the Reflections of R. Girard*, „Studia Bobolanum” 2006, vol. 4, pp. 57–71.
- Borkowski, Robert, *Teologia polityczna dżihadyzmu w perspektywie antropologii polityki*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica” 2014, vol. 1, pp. 83–98.
- Borowski, Jarosław, *Kerygmat w kulturze?*, [in:] *Interpretacja kerygmatyczna. Doświadczenia – re-wizje – perspektywy*, eds. J. Borowski, E. Fiało, I. Piekarski, Lublin 2014, pp. 47–64.
- Budzik, Stanisław, *Biblia kluczem do zrozumienia kodu ludzkiej cywilizacji w ujęciu René Girarda*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 2004, vol. 23, pp. 189–198.
- Budzik, Stanisław, *Czy Chrystus był „koźłem ofiarnym”? René Girard i jego interpretacja ofiary*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1997, no. 1, pp. 49–70.
- Budzik, Stanisław, *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H. U. von Balthasara i R. Schwagera*, Tarnów 1997.
- Budzik, Stanisław [Будзик, Станислав], *Драма искупления: Драматические категории в богословии Р. Жирара, Х.У фон Бальтазара и Р. Швагера*, Москва 2017.
- Budzik, Stanisław, *Klucz do ludzkiej cywilizacji*, interview by M. Bilska, „Przewodnik Katolicki” 2021, no. 28, pp. 17–20.

- Burakowska, Agnieszka, *A Deadly Covenant: Mimetic Interpretation of Acts 5:1–11*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 109–117.
- Burakowska, Agnieszka, *Człowiek wobec przemocy. Teoria mimetyczno-ofiar- nicza René Girarda w dramatycznej soteriologii Raymunda Schwage- ra*, [in:] *Dramatyczne pytania naszego wieku*, eds. L. Balter, P. Dusza, A. Piętko, Poznań 2006, pp. 141–234.
- Burakowska, Agnieszka, *Kuszenie Jezusa*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 2006, no. 1, pp. 80–85.
- Burakowska, Agnieszka, *Nasładowanie miłosiernego wcielenia*, [in:] *Aktual- ność orędzia Miłosierdzia Bożego*, ed. M. Kowalczyk, Warszawa 2018, pp. 111–116.
- Burakowska, Agnieszka, *Pascha Jezusa, nasza Pascha*, „Communio. Między- narodowy Przegląd Teologiczny” 2011, no. 2, pp. 133–154.
- Burakowska, Agnieszka, *Pewność miłości*, [in:] *Młodość nadzieję Kościoła i świata*, ed. L. Balter, Poznań 2008, pp. 434–442.
- Burakowska, Agnieszka, *Przemoc naszej sprawiedliwości*, „Czterdzieści i Czte- ry. 44” 2013, no. 6, pp. 36–44.
- Burakowska, Agnieszka, *Służenie ubóstwem. Augustyńsko-Girardiańska me- dytacja (Tłumaczenie i adaptacja)*, [in:] *Ubóstwo i czystość serca*, eds. M. Kowalczyk, M. Mejzner, Warszawa 2016, pp. 65–69.
- Burakowska, Agnieszka, *That they be all – together holy in truth (J 17,19)*, „Studia Gdańskie” 2011, vol. 29, pp. 29–43.
- Burakowska, Agnieszka, Eggen, Wiel, *Posługa duszpasterska a teoria mime- tyczna: zarys kursu*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 173–188.
- Carr, Elias Matthew, *„Es war schon in mir”. Biography and Theology in the Work of Raymund Schwager, SJ*, Kraków 2022 (doctoral thesis).
- Chmiel, Bogumił, *Kosmos i przemoc – analiza związku kosmicznego ładu i ry- tów ofiarnych w perspektywie koncepcji René Girarda*, „Zeszyty Nauko- we Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religiologiczne” 2015, no. 3, pp. 229–244.
- Chmiel, Jerzy, *Propozycje egzegetyczne René Girarda*, „Ruch Biblijny i Litur- giczny” 1985, no. 2, pp. 160–169.
- Chodubski, Andrzej, *O mimetycznym objaśnianiu rzeczywistości politycznej*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 207–220.
- Chrzanowski, Maciej, *„Człowiek z człowiekiem” – analogie wątków antropolo- gicznych w dziełach René Girarda i Witolda Gombrowicza*, Warszawa 2007 (praca magisterska).

- Chrzanowski, Maciej, *Pragnienie a kultura – perspektywy wykorzystania koncepcji antropologicznych René Girarda i Witolda Gombrowicza do budowy teorii podmiotu kultury*, „Mélée” 2008, no. 2/3, pp. 162–171.
- Dobrowolska-Kasza, Elżbieta, *Heureza „początku” w myśli René Girarda wobec hermeneutyki doświadczenia religijnego Gianniiego Vattimo i Paula Ricoeura*, „Idea” 2003, vol. 15, pp. 97–110.
- Domańska, Ewa, *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*, Warszawa 2012.
- Drozdowicz, Jarema, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, „Przegląd Religioznawczy” 2002, no. 3, pp. 160–164.
- Dubasiewicz, Małgorzata, *René Girard „Scapegoating at Çatalhöyük”*. Notatki z wykładu, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 347–352.
- Eggen, Wiel, *Girard’s gender neutrality and faithful feminism*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 189–206.
- Eggen, Wiel, *Proffering Poverty. An Augustinian-Girardian Meditation*, [in:] *Ubóstwo i czystość serca*, eds. M. Kowalczyk, M. Mejzner, Warszawa 2016, pp. 47–64.
- Eggen, Wiel, *The Use and Abuse of the Scapegoat*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 141–153.
- Gajewska, Magdalena, *Le chemin de la mimésis. Etude comparée des théories de René Girard et Mikhaïl Bakhtine*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2009/2010, vol. 10/11, pp. 184–192.
- Generative Anthropology and Transdisciplinary Inquiry: Religion, Science, Language & Culture*, eds. M. Złocka-Dąbrowska, B. Gaj, Warszawa 2018.
- Geraga, Magdalena, *Reaktywacja czy reanimacja*, „Odra” 2007, no. 9, pp. 134–135.
- Giclarowski, Andrzej, *Człowiek i pragnienie. Podmiot kultury w ujęciu René Girarda*, [in:] *Naród. Społeczeństwo. Kultura*, eds. Ł. Bandola, K. Draż-Duda, T. Homa, Kraków 2011, pp. 5–30.
- Giclarowski, Andrzej, *Człowiek w świetle „kultury przemocy”. Próba porównania koncepcji René Girarda i Emmanuela Lévinasa*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2016, no. 3, pp. 123–141.
- Giclarowski, Andrzej, *Le christianisme en tant que réponse à la crise de la culture contemporaine. La pensée apocalyptique de René Girard*, „Gregorianum” 2022, no. 3, pp. 539–560.

- Gielarowski, Andrzej, *Między interpretacją a faktami. Prawda we współczesnym dyskursie hermeneutycznym (Vattimo – Girard)*, [in:] *W stronę hermeneutyki kultury*, eds. T. Tisończyk, A. Wąsko, Kraków 2013, pp. 45–68.
- Gielarowski, Andrzej, *Między literaturą a antropologią. Girardowska droga poznania człowieka*, [in:] *Widziałem Go. Literatura wobec doświadczenia religijnego*, eds. E. Goczał, J. M. Ruszar, Kraków 2018, pp. 303–323.
- Gielarowski, Andrzej, *O możliwym końcu kultury. Apokaliptyka René Girarda*, Kraków 2021.
- Gielarowski, Andrzej, *Zło czynione człowiekowi niewinnemu – przypadek Hioba*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2017, no. 3, pp. 107–125.
- Gniazdowska, Ewa, *Kozioł ofiarny*, „Społeczeństwo Otwarte” 1990, no. 2, pp. 26–29.
- Gniazdowska, Ewa, *Nie tylko kozioł ofiarny*, „Bardziej Kochani” 2006, no. 1, pp. 15–21.
- Grabowski, Marian, *René Girard – antropolog czy profeta?*, „W drodze” 1990, no. 12, pp. 97–104.
- Grabowski, Mateusz, *Dialektyka przemocy w ofiarniczych tragediach Cypriana Norwida*, „Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze” 2016, no. 5, pp. 139–160.
- Grabowski, Mateusz, *Topografia pamięci w „Tajemnicy lorda Singelworth” Norwida*, „Pamiętnik Literacki” 2016, no. 4, pp. 79–94.
- Graczyk, Piotr, *Pośrednie. Co łączy Judith Butler i René Girarda?*, „Civitas. Studia z filozofii polityki” 2017, no. 21, pp. 155–185.
- Grad, Paweł, *Po katolickich śladach. René Girard*, „Christianitas. Religia, kultura, społeczeństwo” 2023, no. 91/92, pp. 145–149.
- Gruchola, Małgorzata, *Przemoc w konsekwencjach pandemii COVID-19. Analiza społeczno-kulturowa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, no. 2, pp. 49–80.
- Grzegorzewska, Małgorzata, *Czytając jakby w zwierciadle. Problem naśladowania w powieściach: „Młyn nad Flossą” i „Emancypantki”*, „Studia Bobolanum” 2008, no. 3, pp. 97–117.
- Hejmej, Andrzej, *„Rzeczy ukryte od założenia świata...”*. Hipotezy René Girarda, [in:] *Literatura, kultura religijna, polskość*, eds. K. Koehler, W. Kudyba, J. Sikora, Kraków 2015, pp. 293–299.
- Hejmej, Andrzej, *W wielokulturowym świecie. Perspektywy komparatystyki kulturowej*, [in:] *W ogrodzie świata. Profesorowi Aleksandrowi Fiutowi*

- na siedemdziesiąte urodziny, eds. Ł. Tischner, J. Wróbel, Kraków 2015, pp. 207–219.
- Hodalska, Magdalena, *Korespondent wojenny. Ofiarnik i ofiara we współczesnym świecie*, Kraków 2006.
- Jakubiak, Dominika, *Holocaust w świetle teorii René Girarda. Eskalacja mimetycznej przemocy*, [in:] *Przemoc i filozofia*, eds. J. Mizińska, M. Kociuba, Lublin 2004, pp. 223–236.
- Janicka, Iwona, *A New Way to Suffer: Girard, Rancière, and Political Subjectification*, „Contagion. Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2019, vol. 26, pp. 161–178.
- Janicka, Iwona, *Homosocial Bonds and Narrative Strategies in Adolphe Belot's „Mademoiselle Giraud, ma femme” (1870)*, „Romanica Silesiana” 2013, no. 1, pp. 138–150.
- Janicka, Iwona, *Queering Girard – De-Freuding Butler. A Theoretical Encounter between Judith Butler's Gender Performativity and René Girard's Mimetic Theory*, „Contagion. Journal of Violence, Mimesis, and Culture” 2015, vol. 22, pp. 43–64.
- Janicka, Iwona, *Theorizing Contemporary Anarchism. Solidarity, Mimesis and Radical Social Change*, London–New York 2017.
- Jarosz, Piotr, *Wdrożenie pracy zdalnej jako szansa na zwiększenie efektywności pracy w organizacji*, Zawiercie 2021.
- Jaskulska, Sylwia, *Wypowiedzi studentów na temat szkolnych zwyczajów związanych z przejściami między kolejnymi szczeblami kształcenia w świetle teorii rytuału René Girarda*, [in:] *Młódzież w sferze doświadczeń edukacyjno-zawodowych*, eds. A. Cybał-Michalska et al., Poznań 2018, pp. 41–52.
- Kaczyński, Maciej, *Czy podmiotowość jest przeklęta? Piekło nowoczesności według René Girarda*, „Teksty Drugie” 2003, no. 2/3, pp. 124–130.
- Kaftanski, Wojciech, *Kierkegaard, Mimesis, and Modernity. A Study of Imitation, Existence, and Affect*, New York–London 2021.
- Kaftanski, Wojciech, *Mimesis in Kierkegaard's „Does a Human Being Have the Right to Let Himself Be Put to Death for the Truth?”. Remarks on the Formation of the Self*, „Kierkegaard Studies Yearbook” 2011, pp. 195–220.
- Kaftański, Wojciech, *Søren Kierkegaard i René Girarda odczytanie Księgi Hioba*, „Tekstualia” 2014, no. 3, pp. 81–88.
- Karolczuk, Edward, *Girard o kulturotwórczym aspekcie wroga*, „Własnym Głosem” 2012, no. 86, pp. 1, 10.

- Kaznowski, Marcin, *Rozumienie odkupienia w teologii dramatycznej Raymunda Schwagera*, Kraków 2008 (master's thesis).
- Kaznowski, Marcin, *Uwikłani w szczęśliwą winę. Grzech pierworodny w świetle teorii mimetyczno-ofiarniczej René Girarda*, Kraków 2015.
- Klimowicz, Teresa, *Mimetyczne pragnienie i globalne wzorce konsumpcji*, [in:] *Esencja człowieczeństwa*, ed. H. Romanowska-Łakomy, Olsztyn 2010, pp. 398–410.
- Klimowicz, Teresa, *Przeklęta świętość – wykluczenie i suwerenna decyzja w filozofii Giorgio Agambena*, [in:] *Człowiek i jego decyzje*, eds. K. A. Kłosiński, A. Biela, Lublin 2009, pp. 420–423.
- Klimowicz, Teresa, *Stygmatyzacja i kozioł ofiarny w kontekście seksualności*, „Colloquia Communia” 2010, no. 1–2, pp. 303–315.
- Kłoczowski, Jan A., *Przemoc, sacrum, Ewangelia. O teorii religii René Girarda*, „W drodze” 1985, no. 4, pp. 8–16.
- Kłoczowski, Jan A., *Wstęp*, [in:] R. Girard, *Apokalipsa tu i teraz. Rozmawiał Benoît Chantre*, Kraków 2018, pp. 7–14.
- Kociuba, Maciej, *Kulturotwórcza rola przemocy w koncepcjach René Girarda*, „Nowa Krytyka” 1998, no. 9, pp. 137–157.
- Kociuba, Maciej, *Przemoc według René Girarda. Struktura teorii i konteksty recepcji*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 2014, no. 2, pp. 245–259.
- Kociuba, Maciej, *René Girard o początkach kultury*, „Znak” 2007, no. 6, pp. 141–151.
- Kociuba, Maciej, *Znamię Kaina*, [in:] *Przemoc i filozofia*, eds. J. Mizińska, M. Kociuba, Lublin 2004, pp. 203–222.
- Kolczyński, Jarosław, *Kozioł ofiarny a etnologia. O teorii René Girarda*, „Etnografia Polska” 1995, no. 1–2, pp. 65–75.
- Korusiewicz, Maria, *Circles of Failure, Strategies of Hope. A Girardian Perspective on the Tragic Vision*, „Forum Philosophicum” 2018, no. 2, pp. 275–300.
- Korusiewicz, Maria, *Geometrie kultury według René Girarda*, Katowice 2015.
- Korusiewicz, Maria, *Kategoria tragiczności w myśli René Girarda*, Katowice 1998 (doctoral thesis).
- Korusiewicz, Maria, *Światła w labiryncie. Mit heroiczny, tragiczność, mono no aware*, Katowice 2021.
- Korusiewicz, Maria, *„Święta przemoc” według René Girarda*, „Folia Philosophica” 1999, no. 17, pp. 139–155.

- Korusiewicz, Maria, „Święta przemoc” według René Girarda. *Kozioł ofiarny i kulturotwórcze „sacrum”*, „Folia Philosophica” 2000, no. 18, pp. 239–256.
- Korusiewicz, Maria, *Tożsamość i naśladownictwo w teorii kultury René Girarda*, „Śląsk. Miesięcznik społeczno-kulturalny” 2018, no. 4, pp. 16–19.
- Korusiewicz, Maria, *Wdychając dziki zapach, czyli zapiski o otwieraniu granic*, [in:] *Akademia 2007+*, ed. M. Juda, Katowice 2009, pp. 215–227.
- Kosiewicz, Jerzy, *Koncepcja sacrum René Girarda*, „Euhemer” 1988, no. 2, pp. 97–116.
- Kowalski, Andrzej P., *Antropologia zamierzchłych znaczeń*, Toruń 2014.
- Kowalski, Andrzej P., *Kultura indoeuropejska. Antropologia wspólnot prehistorycznych*, Gdańsk 2017.
- Kowalski, Andrzej P., *Początki sztuki w świetle antropologii René Girarda*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 97–109.
- Kowalski, Andrzej P., *René Girard i antropologiczne genealogie kultury*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 7–9.
- Kowalski, Andrzej P., *Symbol w kulturze archaicznej*, Poznań 1999.
- Kozak, Magdalena, „To twoja wina!”. Tak mechanizm kozła ofiarnego rujnuje relacje, „Holistic News (Observator Holistic)”, 1 Dec. 2024, <https://holistic.news/koziol-ofiarny-tak-destrukcyjny-mechanizm-niszczy-relacje-z-ludźmi/>.
- Kozłowski, Krzysztof, *Kłopoty z Girardem*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 1998, vol. 5, pp. 337–348.
- Kremplewska, Katarzyna, *Erroneous Paths of the Human Subject in René Girard's Thought*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 2019, vol. 64, pp. 291–307.
- Kremplewska, Katarzyna, *Wojna oraz jej antropologiczne i kulturowe przestanki w porównawczym ujęciu René Girarda, Giorgia Agambena, George’a Santayany i Arnolda J. Toynbee’a*, „Ruch Filozoficzny” 2022, no. 2, pp. 7–31.
- Kubikowski, Tomasz, *Szekspir*, „Teatr” 1996, no. 11, pp. 34–35.
- Kuligowski, Waldemar, *Kultura w ujęciu alegorycznym*, „Nowe Książki” 2007, no. 2, p. 20.
- Lipszyc, Adam, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, „Znak” 2003, no. 3, pp. 108–114.
- Łaskiewicz, Hubert, *Memory of Violence: Individual and Collective*, „Roczniki Humanistyczne” 2006, no. 2, pp. 7–20.

- Łuczewski, Michał, *Nasz mord założycielski*, „Wprost” 2010, no. 19, pp. 22–23.
- Łuczewski, Michał, *Nasza krew, krew republiki*, „Rzeczpospolita” 2–4 May 2014, pp. P22–23.
- Łuczewski, Michał, *Ojciec Kościoła*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, no. 6, pp. 4–19.
- Maciejewski, Jan, *Nic to! Dlaczego historia Polski musi się powtarzać?*, Kraków 2025.
- Mamzer, Henryk, *René Girarda mimetyczna rywalizacja. Oksymoron czy postawa hybrydowa*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 83–96.
- Marciniak, Arkadiusz, *Byki, uczty i kozioł ofiarny. René Girard i jego uczniowie w Çatalhöyük*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 169–184.
- Michoń, Łukasz P., *Mechanizm rytualny. O modelu ofiarniczego ustanawiania nowego ładu politycznego*, Wrocław 2016.
- Momro, Jakub, *Teoria i namietność*, „Tygodnik Powszechny” 2007, no. 15, pp. 22–23.
- Moss, Gregory S., *René Girard and the Phenomenology of Mimetic Desire*, „Studia z Teorii Wychowania” 2023, no. 2, pp. 43–82.
- Mróz, Piotr, *René Girarda koncepcja kultury. Rzeczy i wartości w ukrytym konflikcie (Choses cachées)*, „Studia Humanistyczne AGH. Półrocznik Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica” 2010, vol. 9, pp. 53–61.
- Mydla, Jacek, *Szekspir*, „Ruch Literacki” 1997, no. 5, pp. 765–768.
- Nieć, Mateusz, *Archeologia polityki i komunikowania. Peregrynacje*, Kraków 2019.
- Niewiadomski, Józef, *„Ecce homo!” – dramatyczne podejście do prawdy o człowieku. Innsbrucka teologia dramatyczna w obliczu potrzeb i wyzwań współczesności*, [in:] *Człowiek istota (po)znana. Antropologia teologiczna wobec potrzeb i wyzwań współczesności*, eds. A. Proniewski, E. Kozłowska-Świątkowska, Białystok 2015, pp. 185–207.
- Niewiadomski, Józef, *Dramat przemocy. Perspektywa religioznawcza i teologiczna*, [in:] *Dramat przemocy w historycznej perspektywie*, eds. J. Chrobaczyński, W. Wrzesiński, Kraków 2004, pp. 99–114.
- Niewiadomski, Józef, *Fenomen Girarda*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, no. 2, pp. 7–20.
- Niewiadomski, Józef, *Nawrócenie jako źródło poznania. René Girard i jego teoria mimetyczna*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, no. 2, pp. 11–34.

- Niewiadomski, Józef, *Victima versus Sacrificium. Ambivalenz des Opfers aus der Perspektive der Innsbrucker Dramatischen Theologie*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 119–140.
- Novikova, Kateryna, *Imitacja w wybranych koncepcjach i kontekstach społeczno-kulturowych*, Józefów 2017.
- Nowak, Piotr, *After Jews. Essays on Political Theology, Shoah and the End of Man*, London–New York 2022.
- Nowak, Piotr, *Tajemnica kozła ofiarnego. Pułapki antropologii René Girarda*, „Kronos. Metafizyka, kultura, religia” 2007, no. 3, pp. 237–241.
- Ostaszewska, Aneta, *Michael Jackson as a Mythical Hero. An Anthropological Perspective*, Warszawa 2021.
- Ostaszewska, Aneta, *Michael Jackson jako bohater mityczny. Perspektywa antropologiczna*, Warszawa 2009.
- Palaver, Wolfgang, *Hobbes i Katechon. Sekularyzacja chrześcijaństwa ofiarniczego*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, no. 6, pp. 63–84.
- Pasterczyk, Piotr, *Chrześcijaństwo w świetle antropologii René Girarda*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, no. 2, pp. 7–10.
- Pasterczyk, Piotr, *Culture and Violence*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, no. 2, pp. 41–72.
- Pawłowski, Łukasz, Nowicki, Wojciech (prep. by), *Czy Benedykt XVI rozbudzi w Europejczykach religijnego ducha? José Casanova, Michel Onfray, René Girard*, „Dziennik. Polska, Europa, świat” 2008, no. 221, suppl. „Europa”, no. 38, pp. 4–6.
- Pawłowski, Tomasz, *Kozioł ofiarny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Społecznych (Wyższa Szkoła Inżynierska w Koszalinie)” 1995, no. 8, pp. 187–190.
- Pesci, Furio, *Spółeczeństwo bez ofiar. O teorii mimetycznej René Girarda*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 2010, no. 2/3, pp. 125–140.
- Piwnicki, Grzegorz, Klein, Adam, *Mity i stereotypy w postrzeganiu mniejszości narodowych i etnicznych*, „Zeszyty Gdyńskie” 2010, no. 5, pp. 181–204.
- René Girard – polska bibliografia* (ed. P. Jarosz), <http://girard.c0.pl/> (inactive since 2016).
- Rokicki, Jarosław, *Katastrofa smoleńska w świetle koncepcji „kozła ofiarnego” René Girarda*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka” 2011, no. 2, pp. 77–97.

- Romejko, Adam, *Cynthia L. Haven, Evolution of Desire. A Life of René Girard*, Michigan State University Press, East Lansing 2018, ss. 317, „Studia Gdańskie” 2019, vol. 44, pp. 251–257.
- Romejko, Adam, *Dramat zbawienia – Raymunda Schwagera teologiczna recepcja i transformacja teorii mimetycznej*, „Studia Gdańskie” 2007, vol. 21, pp. 173–193.
- Romejko, Adam, *Ein Jagdflieger oder ein Klempner? Zwischen dem Mythos und der Realität der polnischen Gemeinschaft in Großbritannien*, [in:] *Im Drama des Lebens Gott begegnen. Einblicke in die Theologie Józef Niewiadomskis*, eds. N. Wandering, P. Steinmair-Pösel, Wien 2011, pp. 560–576.
- Romejko, Adam, *For René Girard. Essays in Friendship and in Truth*, red. Sándor Goodhart, Jorgen Jorgensen, Tom Ryba, James G. Williams, Michigan State University Press, East Lansing 2009, ss. 289, „Studia Gdańskie” 2010, vol. 27, pp. 389–394.
- Romejko, Adam, *Jodok Troy, Desire and Imitation in International Politics*, Michigan State University Press, East Lansing 2021, ss. 138, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2023, no. 1, pp. 265–268.
- Romejko, Adam, *Joseph Ratzinger jako „wdzięczny” kozioł ofiarny w świetle publikacji tygodnika „Der Spiegel”*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 221–254.
- Romejko, Adam, *Ks. prof. Józef Niewiadomski – współtwórca teologii dramatycznej na uniwersytecie w Innsbrucku*, „Rocznik Polonii” 2005, no. 1, pp. 83–87.
- Romejko, Adam, *„Lecz ja wiem: wybawca mój żyje” (Hi 19,25). Idea ofiary w myśli René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2007, vol. 21, pp. 59–77.
- Romejko, Adam, *Lotnik czy hydraulik? Społeczność polska w Wielkiej Brytanii – między mitem a rzeczywistością*, [in:] *W kręgu pytań o tożsamość narodową i etniczną Pomorza Gdańskiego*, eds. A. Chodubski et al., Gdańsk 2011, pp. 187–204.
- Romejko, Adam, *Mimetyczny obcy w biblijnych relacjach o zaparciu się św. Piotra*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 135–152.
- Romejko, Adam, *Motyw ofiary w narracji społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii – perspektywa mimetyczna*, [in:] *Polskie rewolucje i przelomy. Od konfederacji barskiej do roku 1989. Zbiór studiów interdyscyplinarnych*, eds. B. A. Orłowska, K. Siemaszko, Gorzów Wielkopolski 2022, pp. 103–116.

- Romejko, Adam, *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*, Tychów 2015.
- Romejko, Adam, *Polski Edyp. Sytuacja społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii w kontekście serialu telewizyjnego „Londyńczycy”*, „Cywilizacja i Polityka” 2009, no. 7, pp. 217–227.
- Romejko, Adam, *Religia a polityka w świetle teorii mimetycznej*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, no. 10, pp. 327–339.
- Romejko, Adam, *René Girard jako chrześcijański apologeta*, [in:] *Nowa apologia. Czego, wobec kogo i jak bronimy?*, ed. P. Artemiuk, Płock 2020, pp. 163–185.
- Romejko, Adam, *René Girard, Anorexia and Mimetic Desire*, Michigan State University Press, East Lansing 2013, ss. XXXVI i 75, „Studia Gdańskie” 2014, vol. 34, pp. 287–292.
- Romejko, Adam, *René Girard, Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre*, Michigan State University Press, East Lansing 2010, ss. 237, „Studia Gdańskie” 2012, vol. 31, pp. 415–418.
- Romejko, Adam, *René Girard, Gewalt und Religion. Ursache oder Wirkung?*, herausgegeben von Wolfgang Palaver, Matthes & Seitz, Berlin 2010, ss. 104, „Studia Gdańskie” 2011, vol. 28, pp. 375–379.
- Romejko, Adam, *René Girard, Początki kultury*, przeł. Michał Romanek, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006, ss. 274, „Athenaeum” 2008, no. 19, pp. 276–280.
- Romejko, Adam, *René Girarda teoria mimetyczna. Między religią a polityką*, „Chrześcijaństwo, Świat, Polityka. Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2019, no. 23, pp. 134–148.
- Romejko, Adam, *Społeczność polska w Wielkiej Brytanii w świetle współczesnej twórczości powieściowej. Analiza mimetyczna*, „Polityka i Społeczeństwo” 2014, no. 1, pp. 83–96.
- Romejko, Adam, *Teoria mimetyczna jako metoda w badaniach polonijnych na przykładzie Wielkiej Brytanii*, [in:] *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia*, eds. P. Zych, B. Walicki, Lublin–Sokołów Małopolski 2015, pp. 39–60.
- Romejko, Adam, *Teoria mimetyczna z perspektywy teologii fundamentalnej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, no. 2, pp. 35–48.
- Romejko, Adam, *Teoria mimetyczno-ofiarnicza – wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2002/2003, vol. 15/16, pp. 55–64.

- Romejko, Adam, *The Reception of René Girard's Thought in Central and Eastern Europe*, „Perspectives on Culture” 2026, no. 1, pp. 373–389.
- Romejko, Adam, *Transformationskraft des Opfers. Ein Beitrag zum Opferdiskurs im Umkreis der mimetischen Theorie*, Gdańsk 2007.
- Romejko, Adam, *Wokół Girarda* (Cezary Zalewski, *Źródło. René Girard i literatura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 348), „Ruch Literacki” 2016, no. 3, pp. 389–392.
- Romejko, Adam, *Wolność od przemocy jako chrześcijański paradygmat*, [in:] *Teologia osoby w perspektywie świętości*, ed. J. Radkiewicz, Szczecin 2017, pp. 83–98.
- Romejko, Adam, *Współczesne papieństwo jako kozioł ofiarny. Interpretacja mimetyczna*, „Przegląd Religioznawczy” 2022, no. 4, pp. 119–132.
- Romejko, Adam, *Zaparcie się Piotra. Perspektywa Girardowska*, „Galilea” 2019, no. 8, pp. 27–29.
- Ryba, Thomas, *Mimesis negatywna i optyka Antychrysta*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2013, no. 6, pp. 45–62.
- Ryba, Thomas, *Pełznąć w stronę nicości. Św. Augustyn z Hippony i René Girard o pragnieniu metafizycznym*, „Czterdzieści i Cztery. 44” 2020, no. 11, pp. 265–292.
- Sawala, Wojciech, *Ekstaza, horror, solidarność. Wymiary bezosobowości w prozie Clarice Lispector*, Toruń 2020.
- Scubla, Lucien, *Paradoks ofiary u René Girarda. Rozmawiała Monika Grądzka-Holvoete*, „Christianitas. Religia, kultura, społeczeństwo” 2017, no. 67/68, pp. 116–137.
- Sieradzan, Jacek, *Szaleństwo chrześcijaństwa? Szaleństwo człowieczeństwa?*, „Psychiatra. Pismo dla Praktyków” 2015, no. 8, pp. 15–17.
- Sieradzan, Jacek, *Tako rzeczy Girard*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 2008, no. 63/64, pp. 144–146.
- Skórska, Małgorzata, *Objawienie Girarda*, „Fantastyka” 1987, no. 10, p. 59.
- Sławek-Czochra, Małgorzata, *To Avoid a Scapegoat Mechanism. Perception of Covid-19 Vaccination Among Inhabitants of EU – A Study Based on the Reports of the Eurobarometer*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, no. 2, pp. 81–106.
- Stawiszyński, Tomasz, *„Sacrum” i przemoc. René Girarda koncepcja kryzysu kultury*, „Zeszyty Karmelitańskie” 2004, no. 2, pp. 11–16.

- Strączek, Bogumił, *Chciwość jako forma pragnienia mimetycznego w ujęciu René Girarda*, [in:] *Chciwość w życiu publicznym*, eds. W. Zuziak, J. Mysona-Byrska, Kraków 2014, pp. 309–322.
- Strączek, Bogumił, *Desire and its Mirror Effects: The Girard-Lacan Encounter*, „META. Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy” 2022, no. 1, pp. 250–262.
- Strączek, Bogumił, *Kim jest człowiek? Girard i Patočka o podnoszeniu się z upadku*, „Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2014, vol. 26, pp. 191–203.
- Strączek, Bogumił, *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Kraków 2019.
- Strączek, Bogumił, „Ludzki mózg jest potężną imitującą maszyną”. *Teoria mimetyczna a badania nad naturą imitacji w naukach kognitywnych*, „Seminare. Poszukiwania naukowo-pastoralne” 2016, no. 3, pp. 47–60.
- Strączek, Bogumił, *Między pragnieniem a przemocą. Antropologia René Girarda*, Kraków 2012 (master’s thesis).
- Strączek, Bogumił, *Myśliciel w zadżumionym mieście. Machiavellego dyskurs o zarazie*, „Perspektywy Kultury” 2024, no. 1, pp. 495–518.
- Strączek, Bogumił, *Podstawowe pojęcia i filozoficzne inspiracje antropologii René Girarda*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2015, no. 4, pp. 83–103.
- Strączek, Bogumił, *René Girard’s Concept of Mimetic Desire, Scapegoat Mechanism and Biblical Demystification*, „Seminare. Poszukiwania Naukowo-Pastoralne” 2014, no. 4, pp. 47–56.
- Szturo, Tomasz, *Analiza literackich przypadków egzaltacji religijnej jako przykład mimetyzmu według René Girarda*, „Cywilizacja i Polityka” 2023, no. 21, pp. 178–193.
- Szturo, Tomasz, *Psychospołeczne mechanizmy w obliczu sytuacji granicznej na podstawie „Dziennika roku zarazy” Daniela Defoe*, „Cywilizacja i Polityka” 2023, no. 21, pp. 161–177.
- Szulist, Janusz, *Teologia dramatyczna jako sposób interpretacji wiary na przykładzie nauczania Benedykta XVI*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 155–172.
- Tischner, Łukasz, *Gombrowicza milczenie o Bogu*, Kraków 2013.
- Tischner, Łukasz, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, „Tygodnik Powszechny” 2003, no. 2, p. 14.
- Tokarczyk, Andrzej, *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, „Nowe Książki” 2003, no. 3, p. 29.

- Tokarska-Bakir, Joanna, *Chciał oduczyć nas przemocy*, „Gazeta Wyborcza” 2015, no. 266, pp. 34–35.
- Tokarska-Bakir, Joanna, *Legends o krwi. Antropologia przęsądu*, Warszawa 2008.
- Ufnal, Piotr, *Czas apokalipsy. Przemoc, wojna i pragnienie mimetyczne według René Girarda*, „Perspektywy Kultury” 2023, no. 1, pp. 261–276.
- Urbańska, Anna, *Koncepcja mimesis René Girarda*, „Etnografia Polska” 1997, no. 1/2, pp. 21–45.
- Urbańska, Anna, *Mimesis i przemoc u podstaw Girardowskiej teorii kształtowania się zjawisk kulturowo-społecznych*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, no. 2, pp. 51–82.
- Walewander, Edward, *Polacy w Wielkiej Brytanii*, „Almanach Historyczny” 2016, vol. 18, pp. 259–261.
- Węzowicz-Ziółkowska, Dobrosława, „Mimesis” i „anthropos” albo o przymusie naśladownictwa. Dawkins – Tarde – Girard, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2018, no. 24, pp. 361–373.
- Wielechowska, Katarzyna, *Logos Heraklita. Logos Jana. O koncepcji kultury René Girarda*, „ALBO albo. Problemy Psychologii i Kultury” 2001, no. 4, pp. 63–72.
- Wielechowska, Katarzyna, *Oblicza Trzeciego: od lęku do współdziałania*, [in:] *Tropy tożsamości: Inny, Obcy, Trzeci*, ed. W. Kalaga, Katowice 2004, pp. 65–75.
- Wielechowska, Katarzyna, *Od teatru do rytuału, od rytuału do teatru... „Bachantki” Eurypidesa, „Murzyni” Geneta*, „Kultura i Społeczeństwo” 2005, no. 4, pp. 85–105.
- Wielechowska, Katarzyna, *Teatr ludzkich działań. „Hamlet” w zwierciadle i jako zwierciadło dwóch antropologii*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 69–90.
- Wielechowska, Katarzyna, *Wspólna przestrzeń. „Tragedia Hamleta” Petera Brooka*, „Kultura i Społeczeństwo” 2012, no. 2, pp. 71–103.
- Wiończyk, Grzegorz, *Boska przemoc. Wokół kozła ofiarnego René Girarda*, „Hybris” 2014, no. 26, pp. 87–105.
- Wiończyk, Grzegorz, *Pragnienie innego w perspektywie teorii mimetyczno-ofiarniczej René Girarda*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Humanistyczne. Numer Specjalny” 2015, no. 1, pp. 127–142.

- Woźniak, Marek, *Między antropologią a historią: mechanizm kozła ofiarnego w narracji historycznej*, „Kultura i Historia” 2001, no. 1, pp. 99–116.
- Woźniak, Tomasz, *René Girarda koncepcja transkulturowego schematu kolektywnej przemocy*, [in:] *Przemoc. W poszukiwaniu interpretacji*, eds. W. Hanasz, G. Zalejko, Toruń 1991, pp. 333–342.
- Zaborowski, Leszek, *Odstąpić prawdę, zrozumieć przemoc*, „Teologia Polityczna” 2019/2020, no. 12, pp. 337–340.
- Zalewski, Cezary, *From “catharsis in the text” to “catharsis of the text”. “A marginal commentary on Aristotle’s Poetics” by Roman Ingarden in the (critical) light of mimetic theory*, „Forum Philosophicum” 2020, no. 2, pp. 323–339.
- Zalewski, Cezary, *Istnienie zdegradowane. Problem masochizmu w polskiej literaturze nowoczesnej*, Kraków 2017.
- Zalewski, Cezary, *Ojciec twój bogiem winien być dla ciebie. Ślub Gombrowicza między Freudem a Girardem (i Szekspirem)*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 57–68.
- Zalewski, Cezary, *Podstawy antropologii René Girarda*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2007, no. 2, pp. 95–119.
- Zalewski, Cezary, *Powracająca fala. Mityczne konteksty wybranych powieści Bolesława Prusa i Elizy Orzeszkowej*, Kraków 2005.
- Zalewski, Cezary, *Źródło. René Girard i literatura*, Kraków 2015.
- Zambrzycki, Marek, *Homo Bioelektromimeticus. System pojęć i hipotez modelowych*, „Studia Gdańskie” 2013, vol. 32, pp. 39–55.
- Zambrzycki, Marek, *Model „slow muzeum” jako koncepcja funkcjonowania muzeum w dobie akceleracji społecznej*, „Studia i Materiały Lubelskie” 2021, vol. 23, pp. 137–151.
- Zambrzycki, Marek, *Problematyka relacji polsko-litewskich w świetle teorii mimetycznej René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2011, vol. 29, pp. 275–303.
- Zambrzycki, Marek, *Sytuacja Polaków na Białorusi po wyborach prezydenckich w 2010 roku. Analiza mimetyczna*, [in:] *Determinanty deficytu demokracji w Republice Białorusi, Rzeczypospolitej Polskiej i Unii Europejskiej*, ed. K. Hajder, Poznań 2013, pp. 39–47.
- Zambrzycki, Marek, *Wołyń jako mord założycielski homogenicznego państwa ukraińskiego. Wstęp do badań politologiczno-mimetycznych*, „Myśl.pl” 2012, no. 3, pp. 73–80.
- Zawisza, Rafał, *Bez końca z Girardem, i tak aż do końca świata...*, „Znak” 2016, no. 11, pp. 64–71.

- Zawisza, Rafał, *Prawda i pozór polityki gościnności*, „Znak” 2015, no. 12, pp. 8–13.
- Zdybel, Lech, *Teoria spiskowa w świetle zasady kozła ofiarnego albo uwagi na marginesie politycznej mitologii*, [in:] *Filozofia i przemoc*, eds. J. Mizińska, M. Kociuba, Lublin 2004, pp. 173–202.
- Zięba, Maciej, *Chrześcijaństwo wobec przemocy. Uwagi inspirowane myślą René Girarda*, „W drodze” 2008, no. 5, pp. 34–45.
- Złocka-Dąbrowska, Magdalena, *GA Among Giants. Gans's Scene of Language and Culture Origin in Reference to Cassirer's and Heidegger's Visions of the Human*, „Załącznik Kulturoznawczy” 2020, no. 7, pp. 37–61.
- Złocka-Dąbrowska, Magdalena, *The Hand Gesture as Sign Act in the Gansian Originary Scene of Language and Culture*, „Studia Bobolanum” 2023, no. 4, pp. 117–130.
- Żółkoś, Monika, *Ciało mówiące. Iwona, księżniczka Burgunda Witolda Gombrowicza*, Gdańsk 2001.
- Żółkoś, Monika, *Witold Gombrowicz „Iwona, księżniczka Burgunda”. Dramat utraconej indywiduacji*, [in:] *Dramat polski. Interpretacje. Część 2: Po roku 1918*, eds. J. Ciechowicz, Z. Majchrowski, Gdańsk 2001, pp. 134–147, 391–392.
- Życiński, Wojciech, *Dramat odkupienia*, „Polonia Sacra” 1998, no. 2, pp. 275–281.

Rumunia (Romania)

- Colec, Gabriel, *Conceptul de dorință mimetică la René Girard*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, no. 6, pp. 4–20.
- Colec, Gabriel, *Conceptul de nerecunoaștere la René Girard și tradiția socială franceză a demistificării*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2014, no. 7, pp. 45–63.
- Colec, Gabriel, *Relația dintre Jean-Paul Sartre și René Girard: un caz de anxietate a influenței*, „Heteron.ro. Revista de filosofie” 2015, no. 1, pp. 20–37.
- Colec, Gabriel, *René Girard's Scapegoat Mechanism Theory*, [in:] *Proceedings of the International Conference "Humanities and Social Sciences Today. Classical and Contemporary Issues" – Philosophy and Other Humanities*, eds. M.-D. Chițoiu, I.-A. Tofan, București 2015, pp. 221–232.
- Dumitrescu, Laura, *René Girard, O teorie a miturilor arhaice și moderne, traducere din limba franceză de Marinela Blaj, Iași, Editura Cartea*

Românească Educațional, 2021, 268 p., „Analele Universității București. Limba și Literatură română” 2022, no. 1, pp. 143–146.

Matei, Alexandru, *René Girard la 80 de ani*, „Observator cultural” 2003, no. 180, <https://www.observatorcultural.ro/articol/rene-girard-la-80-de-ani/>.

Sorea, Daniela, *Dreptate și caritate. Cinci demersuri post-seculare valorizând iubirea aproapelui*, [in:] *Justiție și coeziune socială*, ed. G. Rățulea, Iași 2015, pp. 207–226.

Sorea, Daniela, *Maximus the Confessor and René Girard: A Hermeneutic Approach*, „Bulletin of the Transilvania University of Brașov” 2010, no. 3, pp. 257–262.

Serbia (Serbia)

Jevtić, Miroljub, *25 Years of Politology of Religion*, „Chrześcijaństwo, Świat, Polityka. Zeszyty społecznej myśli Kościoła” 2019, no. 23, pp. 151–158.

Kuzmanović, Nebojša, *Jov ili pobuna. René Girard, Stari put grešnika, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1989*, „Polja” 2017, no. 5, pp. 353–354.

Słowacja (Slovakia)

Bednářová, Katarína, *Translation – Historicity – Interpretative Parallels*, [in:] *Translation Studies in Ukraine as an Integral Part of the European Context*, eds. M. Djovčoš et al., Bratislava 2023, pp. 24–33.

Słowenia (Slovenia)

Borenović, Mirjana, *Mehanizem grešnega kozla pri Renéju Girardu in preganjanje v božanskem boju med Velesom in Perunom*, „Bogoslovni vestnik” 2019, no. 4, pp. 1039–1052.

Ekpunobi, Anthony, *Reflective Mimesis and Sacrifice in the Mimetic Theory of René Girard*, „Bogoslovni vestnik” 2016, no. 3-4, pp. 535–545.

Ekpunobi, Anthony, *Reflective Mimesis and Ethics of the Cross in the Mimetic Theory of René Girard: Towards an Inclusive Humanism*, Ljubljana 2020 (doctoral thesis).

Juhant, Janez, *Nasilje in sočutje v ideologijah in religijah in slovenska tranzicijska resničnost*, „Bogoslovni vestnik” 2014, no. 2, pp. 175–189.

Petkovšek, Robert, *Apocalyptic Thinking and Forgiveness in Girard's Mimetic Theory*, [in:] *Which Religion, What Ideology? The (religious) potentials*

- for peace and violence*, eds. J. Juhant, B. Žalec, Wien–Zürich 2016, pp. 35–48.
- Petkovšek, Robert, *Demonično nasilje, laž in resnica*, „Bogoslovni vestnik” 2015, no. 2, pp. 233–251.
- Petkovšek, Robert, *Filozofsko-antropološki pogledi na človeka*, Ljubljana 2016.
- Petkovšek, Robert, „Grešni kozel” – ključ do razumevanja človeške kulture, [in:] R. Girard, *Grešni kozel*, Ljubljana 2011, pp. 7–19.
- Petkovšek, Robert, *Imperativ „Nikoli več zla nasilja!” v luči evangelijskega klica „Glej, človek!”*, „Bogoslovni vestnik” 2015, no. 4, pp. 659–680.
- Petkovšek, Robert, *Nasilje in etika križa v luči eksistencialne analitike in mimetične teorije*, „Bogoslovni vestnik” 2014, no. 4, pp. 575–592.
- Petkovšek, Robert, „O pravi razdalji”: pogled z vidika mimetične teorije, „Bogoslovni vestnik” 2020, no. 2, pp. 293–320.
- Petkovšek, Robert, *Paradoksno razmerje med vojno in mirom v mimetični teoriji: Girardova interpretacija Clausewitzovega dela O vojni*, „Bogoslovni vestnik” 2014, no. 2, pp. 215–234.
- Petkovšek, Robert, *Samomor in genocid v luči mimetične teorije*, „Bogoslovni vestnik” 2013, no. 3, pp. 377–388.
- Petkovšek, Robert, *Spomin kot obljuba: pogled z vidika mimetične teorije in hermenevtike eksistence*, „Bogoslovni vestnik” 2016, no. 3/4, pp. 495–508.
- Petkovšek, Robert, *Spreobrnjenje želje v luči mimetične teorije*, „Bogoslovni vestnik” 2022, no. 3, pp. 587–610.
- Petkovšek, Robert, *Suicide and Genocide in the Light of Girard’s Mimetic Theory*, [in:] *Understanding Genocide and Suicide*, eds. J. Juhant, B. Žalec, Wien–Zürich 2015, pp. 45–52.
- Petkovšek, Robert, *Two Fundamental Forms of Freedom: Sacrifice and Self-Giving*, [in:] *Sacrifice: From Origins of Culture to Contemporary Life Challenges*, eds. R. Petkovšek, B. Žalec, Wien–Zürich 2018, pp. 29–47.
- Petkovšek, Robert, *Svoboda med žrtvovanjem in darovanjem*, „Bogoslovni vestnik” 2018, no. 1, pp. 33–51.
- Pisk, Jernej, *Mimetic Desire and Scapegoat Mechanism in Sport*, „Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Gymnica” 2012, no. 4, pp. 9–17.
- Žalec, Bojan, *Človekovo nesprejemanje temeljne resnice o sebi kot izvor njegovih psihopatologij, nasilja in nesočutnosti*, „Bogoslovni vestnik” 2015, no. 2, pp. 221–231.
- Žalec, Bojan, *Contemporary Societal Division: Resonance, Alienation, and (Politics of) Fear*, „XLinguae” 2022, no. 1, pp. 106–114.

- Žalec, Bojan, *Religija, demokracija i solidarni personalizam: na putu ka svjetskoj kulturi i civilizaciji*, „Filozofska istraživanja” 2011, no. 1, pp. 85–100.
- Žalec, Bojan, *The Relevance of Kierkegaard for Political Thought: Violence and the Divine Command*, “European Journal of Science and Theology” 2017, no. 3, pp. 75–87.

Ukraina (Ukraine)

- Filonenko, Oleksandr [Філоненко, Олександр], *Євхаристійна антропологія: критичний аналіз*, Харків 2018 (doctoral thesis).
- Filonenko, Aleksandr [Филоненко, Александр], *Милость и Зависть: Данте отвечает Рене Жиру*, „Дόξα / Докса” 2017, no. 2, pp. 124–138.
- Kozakov, Mykhailo [Козаков, Михайло], *Рецензія на книгу «Рене Жирар, неочікуваний апологет: міметична теорія та фундаментальне богослов'я»*, „Богословські роздуми” 2023, no. 1, pp. 194–197.
- Maryash, Vitaliy [Маряш, Виталий], *Ложь романтизма и правда романа. Рене Жирар. Пер. с фр. А. Зызмонта. Москва: Новое литературное обозрение, 2019 (серия «Studia Religiosa»); ISBN 978-5-4448-1103-0 (тв. пер.); 352 с.*, „Богословские размышления: Евро-азиатский журнал богословия” 2020, no. 24, pp. 216–219.
- Pushonkova, Oksana A. [Пушонкова, Оксана А.], *Антропологія жертви в культурних практиках постсучасності*, „Українські культурологічні студії” 2021, no. 2, pp. 83–87.
- Savchenko, Serhiy V. [Савченко, Сергій В.], Prokofieva, Kateryna A. [Прокоф'єва, Катерина А.], *Philosophical and Anthropological Theory of Violence by René Girard*, „Антропологічні виміри філософських досліджень” 2024, no. 26, pp. 47–60.
- Trydub, Uliana Ihorivna [Тридуб, Уляна Ігорівна], *Роль ресентименту в жертвоприношенні: порівняння концепцій Рене Жирара та Жоржа Батая*, Харків 2025 (bachelor's thesis).

Węgry (Hungary)

- Cserhádi, Sándor, *Az ismeretlen Isten – Jézus és a szakrális erőszak*, „Lelkipásztor” 2009, no. 7, pp. 242–250.
- Kocsi, György, *Az Oszösvetség és az erőszak*, „Vigilia” 2007, no. 6, pp. 402–412.
- Niewiadomski, Józef, *Vallás és erőszak. A kinyilatkoztatás válasza az erőszak problémájára*, „Vigilia” 2007, no. 6, pp. 423–431.

- Schwager, Raymund, *Krisztus halála és az áldozat eszméjének kritikája*, „Mérleg” 1988, no. 1, pp. 24–36.
- Szalai, András, *A girardizmus*, „Metodista Figyelő” 2016, no. 1, pp. 3–30.
- Tamás, Roland, *Girard, René, Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva*, „Sapientiana” 2016, no. 2, pp. 115–116.
- Tamás, Roland, *Tremendum vagy fascinosum? A vallás mint a kultúra alapja René Girard mimetikus elméletében*, „Sapientiana” 2018, no. 1, pp. 17–30.
- Tamás, Roland, *Wolfgang Palaverrel*, „Vigilia” 2007, no. 6, pp. 463–466.
- Tóth, Péter, *Adalékok a sebzett kollektív identitás antropológiájához*, „Korunk” 2024, no. 1, pp. 3–11.
- Tóth, Péter, *Ember, erőszak, vallás – René Girard mimetikus elmélete*, [in:] *Metszet és perspektíva. Tanulmányok az alkalmazott valláskutatás területéről*, eds. R. Szilárdi, Z. Szugyiczki, Szeged 2017, pp. 247–266.
- Tóth, Péter, *Homo mimeticus et religiosus. René Girard generatív valláselmélete – kísérlet az ember vallástudományi megértésére*, Szeged 2023 (doctoral thesis).
- Tóth, Péter, *Mimézis mint az elme meghosszabbítása*, [in:] *Ütközéspontok VI. A Doktoranduszok Országos Szövetsége Filozófiatudományi Osztály konferenciájának kötete*, eds. P. E. Ruszkai, B. Szabados, P. Tóth, Szeged 2020, pp. 160–171.
- Tóth-Lipták, Péter, *Tükröm, tükröm, mondd meg nékem! René Girard mimetikus vágyelmélete*, „Korunk” 2024, no. 12, pp. 102–110.
- Wilmes, Andreas, Dunn, George A. (eds.), *René Girard and the Western Philosophical Tradition: Philosophy, Violence, and Mimesis*, East Lansing 2024.
- Wilmes, Andreas, *Portrait of René Girard as a Post-Hegelian: Masters, Slaves, and Monstrous Doubles*, „The Philosophical Journal of Conflict and Violence” 2017, no. 1, pp. 57–85.

Bibliography of René Girard's Works and Studies on His Thought in Central and Eastern European Countries

This bibliography is an attempt to document, as comprehensively as possible, the reception of René Girard's works and thought in the countries of Central and Eastern Europe (CEE). It comprises a total of 432 entries, including 41 separate translations of René Girard's books and 26 other texts by him, arranged according to the year of their first publication; subsequent editions of the same translation are treated as a single entry. The latter include, above all, excerpts from his books and interviews conducted with him. Russian-language translations have also been deliberately included, as they are still used by a significant proportion of readers in the CEE countries. The number of studies on Girard's thought by other researchers is 365. These have been arranged by the countries in which they were published and, within each country, alphabetically.

It is worth noting that the first translation of a Girard book to be published in the CEE countries was the Czech translation of *Deceit, Desire and the Novel* (*Lež romantismu a pravda románu*), published in 1968. The largest number of studies devoted to Girard's thought were published in Poland (235), followed by Croatia (25), the Czech Republic (24), Slovenia (23), Hungary (15), Romania (8), Bosnia and Herzegovina and Ukraine (7 each), Bulgaria (6), Lithuania (5), Moldova (3), Albania, North Macedonia and Serbia (2 each), and Slovakia (1).

In assigning individual entries to countries, the authors' nationality was taken into account above all. Where an author came from outside the CEE region, their work was assigned to the country in which it was published.

The bibliography includes publications identified through library research, searches of bibliographic databases and available digital resources, as well as through direct email contact with individual researchers. It includes books, chapters in edited volumes, academic and popular-academic articles, reviews, interviews and theses, provided that their content relates to Girard as a person or to his thought.

The studies collected here vary considerably in their scholarly value, ranging from works devoted primarily to mimetic theory to texts in which Girard and his ideas are mentioned only occasionally. Bibliographic details of authors and titles have been provided in accordance with the original publications. Given the international readership, the bibliography has deliberately been compiled in English. The guiding principle has been to include only information necessary for the unambiguous identification and retrieval of individual entries.

The author is aware that, despite every effort, this bibliography may not include all publications concerning Girard that have appeared in the CEE countries. For this reason, the bibliography will be updated on an ongoing basis. The bibliography was last updated on 25 July 2026. Any comments, suggestions or proposals for additions should be sent to: aromejko@gmx.net.

Teologia polityki stosunkowo rzadko gości w obszarze badań polskiej politologii. Tym samym z zainteresowaniem należy przyjąć opracowanie przygotowane pod redakcją Adama Romejki i odnoszące się do postaci René Girarda. Osoba ta z powodzeniem łączyła treści filozoficzne i teologiczne z naukami o polityce oraz problemami politycznymi współczesnego świata. W Polsce postać ta jest praktycznie nieznaną, ale zasługuje na upowszechnienie chociażby ze względu na swój europejski format poznawczy oraz reprezentatywny dorobek twórczy. Sam Redaktor opracowania już wcześniej podejmował badania związane z René Girardem, ale teraz udało mu się zaprosić do współpracy kilku autorów z kraju i zagranicy. To właśnie dzięki takiej współpracy otrzymaliśmy opracowanie, które ogłoszone zostało drukiem.

Prof. dr hab. Jacek Knopek
(Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska)

Dla znawców teorii mimetycznej René Girarda publikacja ta stanowi kolejny głos w dyskusji poświęconej jego twórczości i myśli. Jej istotnym walorem jest starannie przemyślana koncepcja, wykraczająca poza samo przedstawienie stanowisk poszczególnych autorów. Publikacja podejmuje również próbę ukazania źródeł ich zainteresowania twórczością Girarda, dzięki czemu zyskuje wymiar nie tylko analityczny, lecz także osobisty i interpretacyjny. Dla osób zainteresowanych teorią mimetyczną Girarda książka może stanowić interesujące wprowadzenie do jej recepcji. Redaktor publikacji, prof. Adam Romejko, zaprosił do współpracy badaczy zajmujących się tą problematyką oraz z dużą starannością dobrał przedstawione teksty.

Istotną częścią publikacji jest również kompendium dotyczące recepcji teorii mimetycznej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Redaktor, korzystając z dostępnych księgozbiorów i źródeł bibliograficznych, opracował zestawienie obejmujące publikacje Girarda wydane w państwach tego regionu oraz opracowania poświęcone jego myśli. Książka może zainteresować zarówno osoby zajmujące się teorią mimetyczną, jak i badaczy rozpoczynających pracę nad problematyką naśladownictwa.

Dr hab. Beata Słobodzian
(Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański)

wydawnictwoscriptum.pl

